

โครงการการมีส่วนร่วมของประชาชน
ในการจัดทำร่างแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 31

การท่องเที่ยวกับการจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

รองศาสตราจารย์ ดร.ศรีศักร วัลลิโภดม

ได้รับการสนับสนุนจาก

โครงการนโยบายสาธารณะเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดี

ดำเนินการโดย มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ (มสช.)

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เมษายน 2549

สารบัญ

1.	แนวคิดเดิมและปัญหา.....	1
2.	แนวคิดใหม่เพื่อการจัดการ.....	10
3.	แนวทางและวิธีการดำเนินการ.....	17
4.	สรุป.....	25

เอกสารทางวิชาการ เรื่อง

การท่องเที่ยวกับการจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม¹

เสนอต่อ

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

จัดทำโดย

รศ.ดร.ศรีศักร วัลลิโภดม

1. แนวคิดเดิมและปัญหา

ปัจจุบันการท่องเที่ยวนับเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่แทบทุกประเทศทั่วโลกขานรับ เพราะเป็นที่มาของรายได้ซึ่งถ้ามองจากการลงทุนทางวัตถุอย่างผิวเผินแล้ว ไม่มีอะไรยุ่งยากและซับซ้อน เพราะอาศัยสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ นักพัฒนา และนักบริหาร เรียกว่า *ทุนทางธรรมชาติ ทุนทางสังคม และทุนทางวัฒนธรรม* มาจัดการให้เกิดผลประโยชน์ขึ้น การจัดการเรื่องการท่องเที่ยว จึงเกิดขึ้นอย่างแพร่หลายทั้งในระดับรัฐและเอกชนภายในประเทศและระหว่างประเทศ และภูมิภาค หากจะมองโดยกว้างๆ แล้วกล่าวได้ว่า การท่องเที่ยวที่แพร่หลายกันอยู่ในขณะนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

- ๑) การท่องเที่ยวทางธรรมชาติ
- ๒) การท่องเที่ยวทางศิลปวัฒนธรรม

การท่องเที่ยว ๒ ประเภทนี้ หากมองอย่างแยกส่วนเพื่อให้เข้ากับการจัดการก็ดูเหมือนจะตัดขาดออกจากกันโดยเด็ดขาด แต่ในทางปฏิบัติกลับเป็นสิ่งที่พัวพันกันอยู่อย่างแนบแน่น ต่างกันก็แต่เพียงการให้น้ำหนักมาก-น้อยกว่ากันเท่านั้น ยกตัวอย่างเช่น การท่องเที่ยวทางธรรมชาติก็มีให้เห็นได้แต่เพียงการไปเดินป่าเดินเขา ส่องสัตว์ ล่องแก่ง แต่เพียงอย่างเดียว ยังต้องคำนึงถึงการรुक้าเข้าไปในพื้นที่ทางนิเวศวัฒนธรรมของผู้คนในสังคมท้องถิ่น ไม่ว่าจะเรื่องที่พักผ่อน อาหารการกิน การละเล่น การบันเทิง และกิจกรรมในการบริการต่างๆ ส่วนการท่องเที่ยวทางศิลปวัฒนธรรม

¹ รายงานการศึกษานี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการ “การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดทำร่างแผนทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม” ซึ่งได้รับการสนับสนุนโดยมูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ และ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ

ก็เช่นเดียวกัน จะอย่างไรเสีย ก็ยังต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในพื้นที่ทางวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่น ที่บรรดาโบราณสถานหรือแหล่งทางประวัติศาสตร์โบราณคดีดำรงอยู่

แต่ก่อนการอนุรักษ์และการจัดการโบราณสถานวัตถุ เป็นสิ่งที่แยกออกจากพื้นที่ทางวัฒนธรรมและผู้คนในสังคมท้องถิ่นทั้งอดีตและปัจจุบัน โดยให้เป็นเรื่องของหน่วยราชการของรัฐคือ กรมศิลปากรจัดการดูแลแต่เพียงผู้เดียว เพราะยึดถือว่า โบราณสถานวัตถุ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของประเทศชาติเป็นสำคัญ จึงทำให้บรรดาโบราณสถานวัตถุเหล่านั้น กลายเป็นของกรมศิลปากรไป ทั้งๆ ที่ สิ่งของเหล่านั้นเป็นสิ่งที่มีสัมพันธ์กับชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นเสมอมา ดังเห็นได้จากโบราณสถานบนเขาพนมรุ้ง ที่มีปราสาทพนมรุ้งเป็นประธาน แต่เดิมนั้น คนท้องถิ่น มิได้คิดว่าเป็นโบราณสถาน แต่เป็นศาสนสถาน ที่มีการเปลี่ยนแปลงความเชื่อจากลัทธิศาสนาฮินดู ในยุคขอมโบราณ มาเป็นวัดในทางพุทธศาสนา เป็นที่ตั้งรอยพระพุทธรูปที่ผู้คนมากราบบูชา อีกทั้งมีวัดที่มีพระสงฆ์อยู่อาศัย และมีการสร้างตำนานอธิบายความเป็นมา ตลอดจนมีงานไหว้ฉลองตามฤดูกาลที่สังคมท้องถิ่นเป็นผู้กำหนดวัน-เวลา โบราณสถานเช่นนี้หลายแห่งอาจอยู่ใกล้ชุมชน และมักถูกทิ้งร้างในเวลาปรกติ แต่ในช่วงเวลาเทศกาลงานนักขัตฤกษ์ กลับคึกคักและคราคร่ำไปด้วยผู้คนทั้งที่อยู่ในละแวกใกล้เคียงและที่ไกลออกไป ที่แห่กันมาเที่ยวไหว้และร่วมฉลองพิธีกรรม

การจัดการโบราณสถานวัตถุของกรมศิลปากร ไม่ได้คำนึงถึงความสัมพันธ์ของโบราณวัตถุ กับพื้นที่ทางวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมของชาวบ้านในท้องถิ่น เพราะมุ่งยึดมั่นแต่เฉพาะในหลักการทางวิชาการโบราณคดี ที่มองว่า โบราณสถานวัตถุเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และอารยธรรมของชาติแต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้น การดำเนินการและการจัดการทั้งหลาย จึงอยู่ในขอบเขตของเรื่องการขุดแต่ง ขุดค้นทางวิชาการ การขึ้นทะเบียนประกาศเป็นโบราณสถาน การจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่มีการนำโบราณวัตถุสำคัญๆ จากแหล่งโบราณสถานต่างๆ มาตั้งแสดง และอธิบายให้เห็นถึงอายุ และรูปแบบทางศิลปกรรมของโบราณวัตถุ พร้อมทั้ง การจัดพิมพ์เอกสารและหนังสือที่เป็นผลงานค้นคว้าและเรียบเรียงทางวิชาการโบราณคดีขึ้นมาอธิบายและเผยแพร่ ความก้าวหน้าในการจัดการโบราณสถานวัตถุของกรมศิลปากรที่แล้วๆ มาจนถึงทุกวันนี้ จึงเป็นเรื่องขยายการขุดค้นขุดแต่ง การขึ้นทะเบียนประกาศเขตโบราณสถานและการจัดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ทั้งในระดับภูมิภาคและประเทศเป็นสำคัญ การเปลี่ยนแปลงที่ควบคู่กันมากับความก้าวหน้าในการจัดการในระยะหลังๆ ได้แก่การให้ความสนใจเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมศิลปกรรม ที่อยู่โดยรอบของแหล่งโบราณสถาน และการนำเอาการส่งเสริมการท่องเที่ยวจากนโยบายรัฐบาลที่ผ่านมาทางองค์การการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) มาผนวก จึงทำให้เกิดการขยายเขตของการอนุรักษ์และการท่องเที่ยวแบบที่เรียกว่า อุทยานประวัติศาสตร์ มากมายหลายแห่ง รวมทั้งการขยายการส่งเสริมให้อุทยานประวัติศาสตร์ที่เห็นว่ามีผลสำคัญที่จะนำมาซึ่งรายได้จากการท่องเที่ยวให้เป็นแหล่งมรดกโลกเป็นลำดับตามมา

อย่างไรก็ตาม การจัดการที่ทำให้การอนุรักษ์โบราณสถานต้องเพิ่มสภาพแวดล้อมทางศิลปกรรม และการนำเอาการท่องเที่ยวมาผนวกให้เกิดเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้ ก็ยังดำเนินไปในกรอบของโครงสร้างที่เห็นว่า โบราณสถานวัตถุ เป็นสมบัติส่วนรวมของชาติ ที่หน่วยงานราชการของรัฐเป็นผู้ควบคุม ดูแล จัดการ รวมทั้งให้ทิศทางและความหมายอย่างเดิมอยู่ดี ทำให้ทำให้เกิดความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมของคนในสังคมท้องถิ่นเท่าใดไม่ ทำนองตรงข้าม กลับทำให้เกิดผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมตามมายกตัวอย่างเช่น ที่วัดจามเทวี (วัดกู่กุด) ในจังหวัดลำพูน ซึ่งมีพระสถูปเก่าแก่สมัยทวารวดีอยู่ ๒ องค์ ในฐานะความเป็นวัดที่มีพระภิกษุสงฆ์และมีสถานที่ในการประกอบพิธีกรรม วัดจามเทวี อยู่ในการดูแลของกรมศาสนา แต่พระสถูปเจดีย์ทั้ง ๒ องค์ เป็นโบราณสถานที่อยู่ในการดูแลและการจัดการของกรมศิลปากร ความเก่าแก่ของโบราณสถานที่มีอายุมีการกล่าวถึงในตำนานเมืองทวารวดี ได้ทำให้วัดจามเทวีเป็นที่สนใจ จนกลายเป็นหนึ่งในแหล่งท่องเที่ยวสำคัญที่ผู้คนจากทั้งภายในและภายนอกแวะเวียนเข้ามาเที่ยวชมและกราบไหว้สักการะ ความขัดแย้งเกิดขึ้นเมื่อเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรเข้าไปทำการขุดค้น ขุดแต่งและบูรณะพระเจดีย์องค์ประธานของวัด ที่เชื่อกันว่าเป็นของดั้งเดิมที่สร้างมาตั้งแต่สมัยพระนางจามเทวี ทำให้ทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านไม่พอใจ พวกกันต่อต้านและขับไล่ เพราะทั้งพระและชาวบ้าน-ชาวเมืองเห็นว่าพระสถูปเจดีย์และพื้นที่โดยรอบคือศาสนสถานเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในระบบความเชื่อของผู้คนในท้องถิ่น แต่ทางเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรปฏิบัติตาม กฎหมายที่ถือว่าพระสถูปเจดีย์และพื้นที่โดยรอบเป็นโบราณสถาน ความขัดแย้งในลักษณะเช่นนี้ เกิดขึ้นตลอดเวลาในระดับต่างๆ **ระดับเล็ก ๆ** ได้แก่ ระดับหมู่บ้านที่มีวัดหรืออาคารศาสนสถานเก่าๆ ที่ทางกรมศิลปากรขึ้นทะเบียนไว้ โดยออกกฎหมายห้ามมิให้มีการรื้อถอน เปลี่ยนแปลงและบูรณะตามลำพัง โดยปราศจากความยินยอมจากกรมศิลปากร ยกตัวอย่างเช่น โบสถ์เก่าหรือพระเจดีย์เก่าที่ทางวัดและชาวบ้านต้องการบูรณะปฏิสังขรณ์เพื่อจรรโลงความเป็นศาสนสถาน แต่ก็ฟังกรมศิลปากรไม่ได้ เพราะทางราชการไม่ใช้งบประมาณให้ดำเนินการ ส่วนครั้นชาวบ้านและพระสงฆ์จะริเริ่มดำเนินการเองก็ยังไม่เป็นไปไม่ได้ เพราะโบสถ์หรือเจดีย์ซึ่งครั้งหนึ่งเคยอยู่ในความดูแลจัดการของชุมชนนั้น กลายเป็นสมบัติต้องห้ามของแผ่นดินที่ขึ้นทะเบียนดีดราไปแล้ว ในที่สุดก็ต้องปล่อยให้รกร้างผุพังไปท่ามกลางความไม่พอใจของคนในสังคมท้องถิ่น หรือไม่เช่นนั้น ก็มีตัวอย่างในอีกหลายท้องถิ่น ที่คนในชุมชนขัดขึ้นต่อต้านกรมศิลปากร ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ไปตามลำพังอย่างขาดหลักทางวิชาการ ผลก็คือโบราณสถานเหล่านั้นหมดคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไปโดยสิ้นเชิง

ส่วนความขัดแย้งในระดับใหญ่ๆ ก็มีขอบเขตใหญ่โตกว้างขวางและซับซ้อนขึ้น ที่เห็นได้ชัดก็คือ การกำหนดโบราณสถานและพื้นที่ให้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์และแหล่งมรดกโลก ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ซึ่งมีโบราณสถานหลายแห่ง ที่มีผู้คนและองค์กรหลายฝ่ายเข้ามาเกี่ยวข้อง อย่างเช่น องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หน่วยราชการจากส่วนกลางและส่วนภูมิภาค รวมไปถึงนักท่องเที่ยวเอกชนที่ทำกิจกรรมเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว เป็นต้น นับเป็นการจัดการที่มาจากภายนอก อันทำให้เกิดผลกระทบกับผู้คนในสังคมท้องถิ่นในทางลบมากกว่าทางบวก อธิบายได้ว่า ทั้งอุทยานประวัติศาสตร์และแหล่งมรดกโลก มักเกี่ยวข้องกับการกำหนดพื้นที่ซึ่งคนในท้องถิ่นเคยอยู่ร่วมกันมาช้านานให้เกิดระเบียบใหม่ อย่างเช่น การเคลื่อนย้ายและเวนคืนที่ดินที่เคยเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและที่ทำกินให้ออกไปนอกเขตแหล่งโบราณสถานและพื้นที่จัดการในการท่องเที่ยว ทั้งนี้รวมถึงพื้นที่สาธารณะในระบบนิเวศวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นด้วย โบราณสถานหลายแห่งที่คนในท้องถิ่นถือว่าเป็นศาสนสถานที่เกี่ยวข้องกับการประกอบประเพณีพิธีกรรม ก็กลายเป็นแหล่งอนุรักษ์ เป็นโบราณสถานไป อย่างไรก็ตาม ในขณะที่คนท้องถิ่นออกไปจากพื้นที่ดังกล่าว ก็เปิดช่องและโอกาสให้คนภายนอกที่มุ่งประโยชน์เฉพาะทางการค้าหลายกลุ่มเหล่าเข้ามาครอบครองพื้นที่ ปรากฏการณ์ “คนในออก คนนอกยึด” ที่กล่าวมานี้ คือชะตากรรมที่เกิดขึ้นจริงและพบเห็นได้อย่างดาษดื่นของแหล่งท่องเที่ยวที่ขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกหลายแห่งในขณะนี้ ไม่ว่าจะเป็น เมืองหลวงพระบางในประเทศลาว หรือเมืองฮอยอันในประเทศเวียดนาม ผู้คนในท้องถิ่นที่เคยอยู่กันมาแต่เดิมไม่อาจปรับตัวได้อย่างมีดุลยภาพและสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่ถาโถมเข้ามาจากภายนอก ที่เมืองหลวงพระบาง คนภายในเป็นจำนวนมากตัดสินใจโยกย้ายออกไปอยู่ในบริเวณ “รอบนอก” ของเมือง โดยบางคนเลือกที่จะขายที่อยู่อาศัยและร้านค้าให้กับคนนอก หรือไม่เช่นนั้น ก็ให้เช่าเพื่อเก็บรายได้เลี้ยงตัวเป็นรายเดือนไป บริเวณย่านเมืองจึงกลายเป็นย่านตลาดนานาชาติ ในขณะที่บริเวณบ้านกลายเป็นรีสอร์ท โรงแรม และที่พักของนักท่องเที่ยว แต่การเปลี่ยนแปลงสำคัญชนิดที่สิ้นกลิ่นรากฐานทางคุณค่าอย่างถึงรากถึงโคนก็คือ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดกับบรรดา วัดวาอารามและโบราณสถานที่เคยเป็นศาสนสถาน ซึ่งเคยดำรงฐานะในการเป็นศูนย์รวมจิตใจที่มีความหมายในการประกอบพิธีกรรมในวิถีชีวิตของคนพื้นเมืองจริงๆ แต่เดิมนั้น การจัดสรรพื้นที่ในวัฒนธรรมพื้นเมืองมีการให้ความสำคัญและแยกแยะอย่างชัดเจนระหว่าง บริเวณที่เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) และพื้นที่สาธารณะ (Profane) แต่อิทธิพลของการท่องเที่ยวที่ระบอบเข้ามาได้ลดทอนให้พื้นที่ต่างๆ เหล่านี้กลายมาเป็นเพียงพื้นที่วัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวเท่านั้น

เมื่อพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่มีศาสนสถานเป็นประธาน ถูกเปลี่ยนให้เป็นพื้นที่ทางการท่องเที่ยวที่เป็นสาธารณะ จนหมดความสำคัญเชิงคุณค่าและความหมายไป บรรดาประเพณีพิธีกรรมที่เคยตอบสนองความมั่นคงทางจิตใจและการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อนทางสังคม ก็พลอยเสื่อมความหมายลงด้วย กลับกลายมาเป็นเพียง การแสดงสาธารณะเพื่ออวดนักท่องเที่ยวไป เกิดชุดความหมายและนวัตกรรมใหม่ๆ ที่มุ่งเฉพาะในเรื่องการสร้างสีสันให้เป็นที่ประทับใจแก่คนภายนอก เพื่อผลประโยชน์และสร้างรายได้ให้แก่คนภายใน ยกตัวอย่างเช่น การขึ้นพระธาตุภูศรี

กลางเมืองหลวงพระบาง ...ในความหมายเดิม พระธาตุภูศรี คือ หลักเมือง หรือ หลักจักรวาลของเมืองหลวงพระบาง เช่นเดียวกับบรรดานครโบราณของรัฐต่างๆ ในประเทศไทย พม่า และลาว ที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก (ดังจะเห็นได้ว่า นครโบราณเหล่านี้นิยมสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ไว้เป็นหลักจักรวาลของเมือง) ตามตำนานของชาวล้านช้าง พระธาตุภูศรีสร้างขึ้นในบริเวณที่เป็น “รู” หรือที่อาศัยของพญาศรีสัตตนาคร ที่เป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของชนชาติลาว เป็นศาสนสถานที่ไม่เคยโรยร้าง เพราะมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ตลอดมา ถือเป็นแหล่งพิธีกรรมที่ผู้คนจากทั้งภายในและภายนอก พากันขึ้นไปกราบไหว้ ทั้งในยามปกติและในเทศกาลนักขัตฤกษ์ แต่อธิพลจากการท่องเที่ยวและการพัฒนาให้หลวงพระบางเป็นเมืองมรดกโลกนั้น ได้ทำให้พระธาตุภูศรีกลายเป็นเพียงสถานที่ดูพระอาทิตย์ตกดินของนักท่องเที่ยวจากที่ต่างๆ ไป ไม่มีการแยกแยะความศักดิ์สิทธิ์และความสำคัญออกจากกัน ที่เห็นได้ชัดคือ นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ ไม่ได้ให้ความเคารพพระธาตุ แต่กลับใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวพื้นเมืองเป็นที่จับกลุ่มเฮฮา รวมทั้งเป็นที่นั่งพัก-นอนคูดของคนรุ่นหนุ่มสาว โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวที่เป็นชาวตะวันตก ปัจจุบันคนหลวงพระบางที่เป็นคนรุ่นเก่า มักกลับไปทำประเพณีพิธีกรรมตามวัด และสถานที่บางแห่งที่ไม่ถูกคุกคามจากการท่องเที่ยว ซึ่งผู้รู้ที่ได้ใช้ชีวิตในหลวงพระบางและเห็นการเปลี่ยนแปลงส่วนมากมักให้ข้อคิดเห็นว่า ประเพณีและวิถีชีวิตแบบเก่าๆ กำลังจะถึงกาลแตกสลาย และคงดำรงอยู่ได้เพียงชั่วอายุคนรุ่นเก่าเท่านั้น เพราะคนรุ่นใหม่ขาดความสนใจ และพร้อมที่จะทำให้สถานที่ประกอบประเพณี-พิธีกรรมต่างๆ กลายเป็นประเพณีเพื่อขายบริการกระแสรายการท่องเที่ยว เพื่อให้เกิดรายได้ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

สิ่งที่เกิดขึ้นกับเมืองมรดกโลก อย่างเช่นหลวงพระบางและฮอยอันในเวียดนาม ที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นแต่เพียงปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อเร็วๆ นี้เอง แต่ในประเทศไทย ปรากฏการณ์เช่นนี้ได้มีมานานแล้ว ทั้งนี้ก็เนื่องมาจาก อธิพลการท่องเที่ยวที่ทำให้มีการจัดการเพื่อให้เกิดรายได้เข้าประเทศ จนทำให้การท่องเที่ยวเป็นนโยบายที่สำคัญของทางรัฐบาลในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาทุกยุคทุกสมัย การจัดการให้โบราณสถานกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “อุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติ” ได้เกิดขึ้นที่เมืองเก่าสุโขทัยก่อน เป็นการเคลื่อนไหวที่มาจากการชี้แนะขององค์การยูเนสโก ที่รัฐบาลและกรมศิลปากรให้ความร่วมมืออย่างเต็มที่ ทั้งในเรื่องการทำแผนแม่บท การขุดแต่งโบราณสถาน การกำหนดเขตอุทยานที่มีการโยกย้ายผู้คนที่อยู่อาศัยในบริเวณโบราณสถานออกไป ตลอดจนจัดให้มีการร่วมมือจากหน่วยงานราชการอื่นๆ ของรัฐ เพื่อระดมการตัดถนนหนทาง และติดตั้งการสาธารณูปโภคอื่นๆ นอกจากนี้ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยก็ยังได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากในการจัดกิจกรรมการแสดงแสง-สี-เสียง และงานลอยกระทงประจำปี เพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวทั้งภายในและนอกประเทศเข้ามา ยิ่งไปกว่านั้นในหนังสือเรียนประวัติศาสตร์ชนชาติไทยของรัฐที่ใช้สอนกันตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงระดับมัธยมและอุดมศึกษาในมหาวิทยาลัย ได้ทำให้ยุวชนเชื่อว่า “กรุงสุโขทัย” เป็นนครหลวงแห่งแรกของรัฐไทย ที่ประกาศอิสรภาพจากการครอบงำทางการเมืองของอาณาจักรขอมเมืองพระนครในประเทศกัมพูชา และกรุงสุโขทัยคือยุคแรกเริ่มของความ

เจริญรุ่งเรืองทางพระพุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรมของชนชาติไทย ที่มีการสืบทอดมาจนถึงยุคที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนกระทั่งในยุคปัจจุบันที่กรุงเทพมหานครเป็นเมืองหลวง สิ่งที่น่าสนใจในทางประเพณีวัฒนธรรมสุโขทัยที่สืบทอดมาอย่างไม่ขาดระยะก็คือ ประเพณีลอยกระทง จึงถูกปรับปรุงแต่งให้เป็นงานแสดงที่สร้างความสนใจของคนทั่วไปทั้งภายนอกและภายใน โดยการสนับสนุนเผยแพร่ของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และรัฐบาลไทยเสมอมา จนทำให้อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยกลายเป็นตัวอย่างของการปรับปรุงและการจัดการให้โบราณสถานตามแหล่งโบราณคดีในท้องถิ่นและภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศเป็นผลตามมา

ทุกวันนี้ แม้ว่าแนวคิดในเรื่องการท่องเที่ยวจะมีการเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังเห็นได้จากการสร้างกระบวนทัศน์ใหม่ๆ เช่น การท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (Sustainable Tourism) ขึ้นมาตอบโต้กับการท่องเที่ยวแบบมวลชน (Mass Tourism) ที่มีมาแต่เดิมก็ตาม แต่ผู้เกี่ยวข้องและรับผิดชอบในเรื่องการท่องเที่ยวในประเทศไทย ก็เพียงยึดคำและรูปแบบแต่เพียงบางอย่างมาดำเนินการเท่านั้น หากได้เข้าใจความหมายที่ลุ่มลึกดีพอไม่ การท่องเที่ยวแบบยั่งยืนมีที่มาจากการเคลื่อนไหวโต้แย้งของกลุ่มอนุรักษ์สากลเช่น พวก Green ที่แสดงให้เห็นว่า การท่องเที่ยวแบบมวลชน (Mass Tourism)แต่เดิมนั้น เป็นการท่องเที่ยวแบบปลดปล่อย เพื่อความหย่อนใจของนักท่องเที่ยวอย่างไม่มีความรับผิดชอบต่อสภาพแวดล้อม และชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นที่ตนลวงล้ำเข้าไป โดยที่รายได้และผลประโยชน์กลับไปตกอยู่กับคนภายนอกเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งทำให้เกิดความขัดแย้งเศรษฐกิจและวัฒนธรรมขึ้นแก่คนภายใน จึงเกิดแนวคิดใหม่ในเชิงอนุรักษ์ที่จะทำการท่องเที่ยวเป็นกระบวนกรที่ทำให้มนุษย์รู้จักกัน เข้าใจกัน เพื่ออยู่ร่วมกันได้อย่างเสมอภาคและสันติ โดยมีนัยทางเศรษฐกิจที่จะทำให้คนในท้องถิ่นมีรายได้ ที่จะนำไปกระจายใช้จ่ายในการดำรงชีวิตอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรม เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีอัตลักษณ์และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ การท่องเที่ยวในกระบวนทัศน์แบบใหม่นี้เน้นเรื่องเป็นลักษณะหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคมแบบยั่งยืน (Sustainable Development) **หัวใจของการพัฒนาแบบยั่งยืนนี้อยู่ที่การพัฒนาแบบที่ผู้คนภายใน คือคนในท้องถิ่นต้องมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและมีอำนาจในการตัดสินใจด้วย** แต่แก่นแท้ข้อนี้กลับถูกเพิกเฉยและไม่ยึดถือในกระแสของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของหน่วยราชการที่เกี่ยวข้องในประเทศไทยเสมอมา การดำเนินการจัดการในเรื่องการท่องเที่ยวในระยะต่อๆ มาจึงเป็นการกำหนดและตัดสินใจจากคนภายนอกอย่างที่เคยเป็นมาแต่เดิม การท่องเที่ยวแบบยั่งยืนที่เกิดขึ้นจึงเป็นเรื่องของกระบวนทัศน์ที่ทางรัฐและผู้เกี่ยวข้องภายนอกเป็นผู้สร้างและกำหนดขึ้น ในประเทศลาวและประเทศเวียดนามก็ประสบปัญหาในลักษณะเช่นเดียวกัน เพราะกระบวนทัศน์ในเรื่องการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนถูกกำหนดทิศทางจากภายนอก โดยที่ให้ความสำคัญกับการกระจายรายได้ให้กับคนท้องถิ่น มากกว่าการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจของคนภายใน **ความแตกต่างกันระหว่างการท่องเที่ยวของไทยกับของลาวและเวียดนามนั้นอยู่ที่ ชาวเวียดนามมีประเพณีในเรื่องการให้รัฐบาลท้องถิ่นมีอำนาจในการตัดสินใจในเรื่องชีวิตความเป็นอยู่และกิจกรรมต่าง ๆ ในพื้นที่ของตนเองได้มากกว่าการ**

ปกครองท้องถิ่นในประเทศไทย ยิ่งกว่านั้น รัฐบาลท้องถิ่นเองก็มีความรู้และเข้าใจในชีวิต วัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นได้ดีกว่ารัฐบาลในประเทศไทย โดยเหตุนี้ การท่องเที่ยวในประเทศไทย เวียดนามหรือแม้แต่ในประเทศลาวเอง ก็ยังไม่อยู่ในขั้นที่จะทำให้เกิดความเสียหาย ในเรื่องสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โบราณสถาน แหล่งวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่น เมื่อเปรียบเทียบกับสิ่งที่เป็นอยู่ในประเทศไทย

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เพื่อความเข้าใจว่า แม้จะมีการพูดถึงการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนกันอยู่บ่อยๆ ทั้งในเมืองและท้องถิ่น แต่การจัดการในเรื่องการท่องเที่ยวแบบมวลชนก็ยังดำรงอยู่ อีกทั้งมีการขยายตัวไปถึงการทำให้สิ่งที่เป็นโบราณสถานแหล่งประวัติศาสตร์และสถานที่ซึ่งมีความหมายทางศิลปวัฒนธรรม กลายเป็นแหล่งวัฒนธรรมเพื่อขายไป ความพยายามใดๆ ในการบูรณะปฏิสังขรณ์และการพัฒนา ล้วนมีทิศทางไปในเรื่องการรักษารูปแบบ ไม่รักษาความหมาย แต่ในทำนองตรงกันข้าม กลับปรุงแต่งหรือสร้างความหมายใหม่ๆ ไปแสดงอธิบายเพื่อให้เกิดผลประโยชน์และรายได้จากการท่องเที่ยวเป็นสิ่งสำคัญ ดังมีตัวอย่างให้เห็นจากสิ่งต่างๆ ที่ดำเนินอยู่ในขณะนี้ เช่นที่ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี พระอุโบสถวัดไชยวัฒนาราม อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ดังจะอธิบายเพิ่มเติมตามลำดับต่อไปนี้

แห่งแรกคือที่ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี อันเป็นแหล่งโบราณสถานที่เกิดจากการปรุงแต่งเพิงหินและโขดหินธรรมชาติให้เป็นศาสนสถาน ที่มีอายุมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ มาจนถึงสมัยทวารวดี ลพบุรี และอยุธยา โดยมีชื่อสถานที่และเรื่องราวในตำนานที่คนในท้องถิ่นรับรู้และเกี่ยวข้องตลอดมา ตามตำนาน ตำแหน่งที่ตั้ง และบรรดาโบราณสถานที่เรียกโดยรวมว่า ภูพระบาทนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม ซึ่งอยู่ห่างจากกัน คือ กลุ่มพระบาทบัวบก และกลุ่มพระบาทบัวบาน โดยที่ทั้ง ๒ บริเวณ ต่างก็มีวัดพระพุทธรูปที่มีรอยพระพุทธรูปเป็นศูนย์กลาง คือ วัดพระพุทธรูปบัวบก และพระพุทธรูปบัวบาน ถ้าหากันตามหลักฐานทางโบราณคดีและการตีความหมายทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่น โบราณสถานทั้ง ๒ กลุ่มนี้แรกเกิดจากการที่ผู้คนในท้องถิ่นในสมัยก่อนประวัติศาสตร์หรือในสมัยก่อนการรับนับถือพระพุทธรูปศาสนาของผู้คนในท้องถิ่น ได้ใช้บริเวณเพิงหินและโขดหินเป็นแหล่งทำพิธีกรรมทางศาสนา โดยมีการกำหนดเขตและเขียนภาพสีสัญลักษณ์ต่างๆ ทั้งรูปเรขาคณิต คน และสัตว์ไว้ พอถึงสมัยทวารวดี-ลพบุรี ที่มีอายุเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ก็มีการปรุงแต่งและเพิ่มเติมแหล่งโขดหินและเพิงหิน รวมทั้งลานหินให้เป็นศาสนสถานและแหล่งประกอบพิธีกรรมเพิ่มขึ้น มีทั้งการสร้างพระพุทธรูป การเขียนภาพสี แสดงเรื่องราวทางศาสนาและปักเสมาหินแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ขึ้นหลายแห่ง จนประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ลงมา กลุ่มผู้คนไทย-ลาวที่เป็นชาวล้านช้างในเขตเมืองเวียงจันทน์ ก็สร้างตำนานและใช้สถานที่นี้เป็นแห่งทางศาสนาและวัฒนธรรมขึ้นมาสำหรับชุมชนบ้านเมืองที่เรียกว่า **เมืองพาน** ในขณะนั้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ก็มีการเคลื่อนไหวของผู้คนในเขตแคว้นล้านช้างหรือศรีสัตนาคนหุต ในการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์ศาสนสถานทั้ง

ใหม่และเก่าขึ้น พร้อมกันกับการสร้างตำนานขึ้นมาอธิบาย คือตำนานพระอุรังคธาตุ ที่เน้นความเป็นศูนย์กลางทางศาสนาอยู่ที่ เจดีย์พระธาตุพนม ในเขตอำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ในปัจจุบัน ศาสนสถานที่เกิดขึ้นใหม่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ที่เกี่ยวข้องในอาณาบริเวณของเมืองพาน คือ พระพุทธบาทบัวบก และพระพุทธบาทบัวบาน พระพุทธบาทหลังเต่า ซึ่งก็รวมไปถึงบรรดาสิมหรือโบสถ์ที่เป็นศูนย์กลางทางพิธีกรรมของชุมชนในท้องถิ่นอีกหลายแห่ง ในขณะที่บรรดาศาสนสถานเก่าๆ ก็คือบรรดาโบราณสถานในศาสนาฮินดูและพุทธมหายานที่มีมาแต่สมัยทวาราวดีและลพบุรี ได้ถูกบูรณะและปรับเปลี่ยนให้เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาเถรวาทไป บรรดาศาสนสถานทั้งใหม่และเก่านี้ ต่างก็มีชื่อและตำนานอธิบายความเป็นมาและความหมาย ซึ่งต่อมาได้มีการนำไปเชื่อมโยงเป็นเรื่องราวเดียวกันในตำนานอุรังคธาตุนิทานของผู้คนในเขตแคว้นล้านช้างทั้งสองฝั่งโขงในพุทธศตวรรษที่ ๒๓

ในตำนานอุรังคธาตุ บรรดาศาสนสถานทั้งกลุ่มพระพุทธบาทบัวบกและพระพุทธบาทบัวบาน คือศาสนสถานบนเทือกเขาภูพาน ที่ในตำนานกำหนดให้เป็นเมืองพาน ที่มีกษัตริย์ปกครองเป็นเมืองคู่สัมพันธ์กับเมืองเวียงคุกที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง อยู่ที่ปากห้วยดุก ในเขตอำเภอเวียงคุก จังหวัดหนองคายปัจจุบัน ทั้งเมืองพานและเมืองเวียงคุก มีลำห้วยดุกที่ไหลจากต้นน้ำในเขตเทือกเขาภูพานมาออกแม่น้ำโขง ทั้งเมืองพานและเมืองเวียงคุกต่างก็มีรอยรอยของโบราณสถานตั้งแต่สมัยทวาราวดี-ลพบุรีคล้ายคลึงกัน ทำให้คนล้านช้างในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ สร้างตำนานขึ้นมาอธิบายว่า ในสมัยก่อนที่จะเกิดเป็นเมืองขึ้นนั้น พื้นที่ในเขตเมืองพานเป็นถิ่นที่อยู่ของพญานาคที่เคยเป็นมัจฉาภิบาล พระพุทธเจ้าจึงเสด็จมาโปรดทำให้บรรดานาคและถิ่นที่อยู่ของนาคทั้งหลายกลายเป็นศาสนสถานไป พร้อมกันนั้น ก็นำเอาเรื่องราวในกถาพุทธชาด ตอน พระกฤษณะปราบท้าวกรุงพาน ที่ถูกแปลงมาเป็นชาดก เรื่องพระกิตพระพาน มาเป็นตำนานเมืองที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระบารมี ซึ่งเป็นเจ้าเมืองเวียงดุก กับนางอุสา ธิดาของเจ้าเมืองพาน ให้เกิดเป็นเรื่องความรักและการพลัดพรากขึ้น ตำนานชาดกเรื่องนี้เองที่ทำให้เกิดชื่อของบรรดาศาสนสถานทั้งในกลุ่มพระพุทธบาทบัวบก และพระพุทธบาทบัวบาน เป็นวัดอยู่ห่างไกลชุมชนที่ไม่ใคร่มีการติดต่อเท่าใด แต่ในยามนักขัตฤกษ์หรือฤกษ์กาลที่ผู้คนจากถิ่นต่างๆ มาไหว้ ก็เกิดความคิดคัดคนมาไหว้พระพุทธบาทและเที่ยวชมทิวทัศน์ และไปเคารพแหล่งศาสนสถานโบราณสถานที่เกี่ยวข้อง ในลักษณะเดียวกันกับคนจากเมืองต่างๆ ในภาคกลางไปนมัสการพระพุทธบาทที่สระบุรี อย่างไรก็ตามนั้น แต่ทว่าในปัจจุบัน การจัดการแหล่งโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยวของกรมศิลปากร ได้กำหนดบรรดากลุ่มโบราณสถานในกลุ่มพระพุทธบาทบัวบกให้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติภูพระบาท การกำหนดเขตได้ตัดความสัมพันธ์ของโบราณสถานออกมาจากวัดพระพุทธบาทบัวบกโดยสิ้นเชิง ซึ่งทำให้บรรดาโบราณสถานในเขตอุทยานประวัติศาสตร์หมุดความเป็นศาสนสถานสัมพันธ์กับพระพุทธบาทบัวบกไป อีกทั้งให้ความสำคัญและความหมายในเรื่องอายุและรูปแบบทางศิลปกรรมที่คนในท้องถิ่นแลเห็นว่าเป็นความแปลกแยก อีกทั้งไม่มีสิทธิและโอกาสมาสัมพันธ์ได้ตามประเพณีที่มีมาแต่เดิม

โบราณสถานแห่งที่สองที่เลือกนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ก็คือ วัดไชยวัฒนาราม ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดนี้เป็นโบราณสถานที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งทางประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมของสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ในทางประวัติศาสตร์ คือ วัดสำคัญที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงสร้างขึ้นเพื่อแสดงพระเกียรติในการเป็นพระจักรพรรดิราช โดยทำแผนผังในระบบจักรวาลวิทยาของขอมเมืองพระนคร ซึ่งทำให้แลเห็นความมีสัดส่วนในการเป็นศูนย์กลางของพระปราสาทประธาน ที่สมมุติเป็นเขาพระสุเมรุมาศกับบรรดาพระเจดีย์รายที่เปรียบเสมือนบรรดาเขาคสำคัญที่รายรอบ ได้เด่นชัดกว่าบรรดาวัดอื่นๆ ที่มีมาแต่เดิม ส่วนในด้านศิลปวัฒนธรรมนั้น ทำให้ได้เห็นรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมใหม่เกิดขึ้น ที่สำคัญได้แก่ พระเจดีย์ยอดปราสาทแปดทิศที่รายรอบพระปราสาทประธาน ในขณะที่ด้านหน้าของมณฑลจักรวาลตามทีกล่าวมาแล้ว เป็นพระอุโบสถใหญ่ขนาดเก้าห้อง เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหินทรายขนาดใหญ่หลายองค์ ที่แสดงให้เห็นว่ามีการนำพระพุทธรูปหินที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ในสมัยอยุธยาตอนกลางมาประดิษฐานไว้ ซึ่งเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นคติในการสร้างพระอุโบสถและพระวิหารที่มักนำเอาพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่มีมาก่อนและเคยอยู่ในที่ต่างๆ มาประดิษฐานไว้ ด้านหน้าของพระอุโบสถใกล้กับฝั่งแม่น้ำ ก็มีพระเจดีย์ย่อไม้สิบสองที่นักประวัติศาสตร์ศิลปะส่วนใหญ่มีความเห็นว่าเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

วัดไชยวัฒนารามนี้ ทางกรมศิลปากรทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ได้ดี แต่ได้กลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่ไม่ให้ความสำคัญแก่ความหมายของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเท่าที่ควรเป็น ดังเห็นได้จากการใช้พระอุโบสถอันเป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ มาเป็นที่แสดงแสง-สี-เสียงทางประวัติศาสตร์แก่บรรดานักท่องเที่ยวในโอกาสสำคัญต่างๆ อยู่เสมอ โดยไม่ตระหนักถึงประเพณีและคติความเชื่อที่มีมาแต่โบราณ ที่เชื่อว่าสถานที่ศักดิ์สิทธิ์นั้นสงวนไว้เฉพาะพิธีกรรมและกิจกรรมที่บริสุทธิ์ในทางพระศาสนาเท่านั้น ห้ามมิให้มีกิจกรรมที่เป็นทางโลกอื่นใดเข้าไปเกี่ยวข้องแปดเปื้อน ถ้าหากละเมิดก็จะเกิดความเป็นอัปมงคล ซึ่งส่งผลร้ายไม่เพียงแต่เฉพาะบุคคลที่ล่วงละเมิด หากยังขยายลูกกลมไปยังบุคคลอื่นๆ ในสังคม โดยเฉพาะผู้คนในสังคมท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานนั้นๆ ในหลายๆ แห่ง บรรดาโบราณสถานใดที่เคยเป็นศาสนสถานมาก่อนนั้น ถ้าหากสังคมในปัจจุบันต้องการรื้อถอนหรือเปลี่ยนแปลง ก็ต้องมีพิธีกรรมในการผาติกรรมเกิดขึ้น โดยไปหาพื้นที่ใหม่เพื่อสร้างเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาทดแทน ดังเช่น พระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ของสมเด็จพระนารายณ์ ก่อนเสด็จสวรรคต ได้ทรงถวายพระราชวังนี้ให้เป็นวัด โปรดให้เป็นที่บวชของบรรดาขุนนางและข้าราชการในส่วนพระองค์ เพื่อหนีภัยจากการยึดอำนาจของพระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงมีพระราชประสงค์จะบูรณะใหม่ให้เป็นพระราชวังประทับร้อน ก็ต้องโปรดให้มีการผาติกรรมโดยสร้างวัดกวีศยาราม ใกล้ๆ กับพระราชวังนารายณ์ และวัดราชประดิษฐารามใกล้กับพระราชวังหลวงที่กรุงเทพฯ ขึ้นมาแทน แต่การกระทำทำให้พระอุโบสถและพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัดไชยวัฒนาราม กลายเป็นพื้นที่จัดแสดงแสง-สี-

เสียง เพื่อการท่องเที่ยวที่ผ่านมา ทั้งกรมศิลปากร การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการฝ่ายบริหารของจังหวัด หากได้ตระหนักในสิ่งที่ผู้คนในสังคมท้องถิ่นเกิดความไม่สบายใจไม่

2. แนวคิดใหม่เพื่อการจัดการ

ตามที่กล่าวมาแล้วแต่ข้างต้น ก็พอชี้ให้เห็นได้ว่า การจัดการอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยว นั้น แม้จะมีการจัดการอย่างเป็นระบบเช่น การกำหนดโบราณสถานในครอบคลุมกับสภาพแวดล้อมทางศิลปกรรมในรูปแบบของอุทยานประวัติศาสตร์ หรือแม้กระทั่งการเป็นแหล่งมรดกโลกก็ดี ก็ยังคงเน้นในเรื่องรูปแบบที่เอื้ออำนวยต่อการท่องเที่ยวแบบมวลชน เพื่อให้เกิดรายได้ทางเศรษฐกิจ มากกว่าการให้ความรู้ ความหมายในด้านประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมที่จะนำไปสู่การให้ผู้คนที่หลากหลายทางวัฒนธรรมในโลกได้รู้จักและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน รวมทั้งการทำให้เกิดการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน ที่ผู้คนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการให้ความรู้และมีรายได้ทางเศรษฐกิจจากการท่องเที่ยว จากจุดอ่อนต่างๆ นี้เอง ที่ทำให้แนวคิดใหม่เพื่อการจัดการแหล่งโบราณสถานกับการท่องเที่ยว เป็นเรื่องของการที่ต้องให้ความสำคัญกับ

๑. ความหมายทางสังคม-วัฒนธรรมของแหล่งโบราณสถานทั้งในอดีตและปัจจุบัน
๒. การท่องเที่ยวแบบยั่งยืนที่เป็นลักษณะหนึ่งของการพัฒนาแบบยั่งยืน

เรื่องแรก คือการให้ความหมายทางสังคม-วัฒนธรรมของแหล่งโบราณสถานนั้นก็คือ โบราณสถานแต่ละแห่งไม่ได้อยู่อย่างลอยๆ หากมีความสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่นทั้งในอดีตและปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น โบราณสถานที่เป็นวัดและสระน้ำใหญ่กลางเมืองสุโขทัย ที่ทางราชการกำหนดให้เป็นสถานที่เพื่อการลอยกระทงกันในวันประเพณีลอยกระทงที่จังหวัดสุโขทัยในปัจจุบันนั้น ผู้คนที่มาเที่ยวในงานลอยกระทง หากได้รู้ซึ่งถึงความหมายว่าเป็นอะไรตามความเป็นจริงทางวิชาการ แต่ทำนองตรงข้าม กลับรับรู้ผ่านความเป็นจริงทางจินตนาการจากนิยายประวัติศาสตร์ ว่าเป็นสถานที่ซึ่งคนในเมืองสุโขทัยสมัยพระร่วงหรือพ่อขุนรามคำแหง ได้มาประกอบพิธีลอยกระทงกันในวันเพ็ญเดือนสิบสอง การให้ความสำคัญกับความจริงทางนิยาย ได้กลายเป็นความจริงทางประวัติศาสตร์ในการรับรู้ของคนทั่วไปที่ไปเที่ยวงานลอยกระทงกันทุกปีไป นับเป็นการบดบังความจริงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมอย่างสิ้นเชิง ซึ่งถ้าหากได้มีความพยายามที่จะจัดการให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์แล้ว ก็จะทำให้ผู้คนที่มาเที่ยวได้เกิดความรู้ที่ถูกต้องและเป็นประโยชน์ขึ้น แม้ว่าจะชื่นชมและเพลิดเพลินกับการลอยกระทงซึ่งเป็นเรื่องของการสมมุติและจินตนาการก็ตาม

ถ้าหากมีการศึกษาและให้ความจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับโบราณสถานที่ถูกใช้ให้เป็นสถานที่ลอยกระทงกันแล้ว ก็จะได้หลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นทั้งคำถามและคำตอบ ที่นำไปสู่ความคิดความเข้าใจอย่างมีสติปัญญา โดยผู้ยากรู้จะเห็นได้ว่า วัดและสระน้ำนั้น นับเนื่องเป็นโครงสร้างอย่างหนึ่งของเมืองโบราณสุโขทัย ที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจาก การจัดการน้ำเพื่อบริโภคและอุปโภคของคนในเมืองสุโขทัยในสมัยโบราณ ซึ่งในศิลาจารึกหลักที่หนึ่งกล่าวว่า “น้ำในตระพังโพงสีกินดี เหมือนกินโขงเมื่อแล้ง” ตระพังโพงสีหรือสระน้ำขนาดใหญ่ ที่มีเกาะกลางน้ำอันเป็นที่ตั้งของวัดและพระสถูปขนาดใหญ่เช่นนี้ มีหลายแห่งในเมืองสุโขทัย จนกล่าวได้ว่าเป็นอัตลักษณ์ของเมืองสุโขทัยที่เดียว เพราะที่เมืองโบราณอื่นๆ จะไม่พบมากแห่งเท่าที่นี้ ที่สำคัญก็คือความหมายและหน้าที่ของสระที่เป็นแหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคของคนเมือง ยังดำรงเรื่อยมาจนเมื่อไม่นานมานี้ เพราะก่อนหน้าที่จะมีการบูรณะเมืองเก่าสุโขทัยขึ้นเป็นอุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาตินั้น บรรดาชาวบ้านที่อยู่ตามชุมชนต่างๆ ในบริเวณเมือง ต่างพากันมาตักน้ำ ชนน้ำจากตระพังโพงสี ไปกินไปใช้กันทั้งสิ้น ยกตัวอย่างเช่นชุมชนบ้านเมืองเก่า ที่เป็นชุมชนเก่าแก่ ได้ใช้น้ำในตระพังทองเป็นแหล่งกิน-ดื่มและบริโภค ในขณะเดียวกันก็บูรณะวัดตระพังทองซึ่งอยู่กลางตระพังขึ้นมาเป็นวัดที่ประกอบพิธีกรรมของชุมชน รวมทั้งบรรดางานนักขัตฤกษ์ ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ในรอบปีก็มาทำกันที่วัดนี้ ทั้งเช้าและเย็น สระน้ำวัดตระพังทองเป็นที่ชุมนุมของคนรุ่นหนุ่มสาวที่พากันมาตักน้ำและชนน้ำไปใช้ในชีวิตประจำวัน ต่อมาเมื่อมีการบูรณะเมืองเก่าสุโขทัยขึ้น ผู้ว่าราชการจังหวัดสุโขทัยเห็นว่า ในสระน้ำวัดตระพังทองมีสาหร่ายและวัชพืชขึ้นอยู่เต็ม เลยให้หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่รับผิดชอบในการบูรณะโบราณสถานทำการขุดลอกสระน้ำเอาวัชพืชออก น้ำก็เลยเกิดคันขึ้นมา ทำให้ชาวบ้านต้องเลิกใช้น้ำ หันไปใช้น้ำและชนน้ำที่สระตระพังวัดสระสี ซึ่งอยู่กลางเมืองห่างจากชุมชนไปไกล ปัจจุบันเมื่อมีการบูรณะเมืองเก่าเสร็จแล้ว ได้มีการทำท่อน้ำประปาเข้ามาใช้ในเมือง การใช้น้ำที่ตระพังวัดสระสีก็ค่อยๆ หดไป ในขณะที่ทางราชการก็บูรณะตระพังวัดสระสีให้มาเป็นสถานที่เพื่อการลอยกระทงประจำปีกันอย่างเช่นทุกวันนี้ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทำให้เห็นได้ว่าความหมายและความสำคัญของตระพังโพงสีในทางประวัติศาสตร์ได้ถูกบดบังไปเสียแล้ว ด้วยการจัดการโบราณสถานแบบใหม่เพื่อการท่องเที่ยวดังที่เป็นอยู่ในทุกวันนี้

ในเชิงการเรียนรู้และค้นหาความจริงทางประวัติศาสตร์เพื่อทำความเข้าใจถึงสังคมวัฒนธรรมของคนสุโขทัยทั้งในอดีตและปัจจุบันนั้น เพียงการเริ่มต้นที่ความหมายและความสำคัญของสระตระพังโพงสีเพียงจุดเดียว ก็สามารถตั้งคำถามและหาคำตอบที่เชื่อมโยงไปให้เห็นความเป็นมาทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมเมืองสุโขทัยในลักษณะที่เป็นองค์รวมได้ไม่ยาก ซึ่งหลายๆ แห่งในการจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยวในต่างประเทศก็ทำอยู่ ถ้าเริ่มจากโครงสร้างทางกายภาพของเมืองสุโขทัย จากตำแหน่งของตระพังโพงสีนี้ ก็สามารถตั้งคำถามได้ว่าเพราะเหตุใดสระน้ำจึงเป็นอัตลักษณ์สำคัญในการจัดการน้ำของเมืองในสมัยโบราณ เพียงแค่คำถามนี้ก็นำไปสู่การพิจารณาศึกษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของบริเวณที่เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ได้เลยที่เดียวจริงๆ แล้ว ก่อนที่จะมีการบูรณะเมืองเก่าขึ้นเป็นอุทยานประวัติศาสตร์นั้น ก็ได้มีการศึกษา

เก็บข้อมูลกันพอสมควรอยู่แล้ว ทำให้ได้ความรู้ว่า บริเวณเมืองเก่าสุโขทัยและอาณาบริเวณโดยรอบ มีน้ำใต้ดินอยู่ในระดับลึกมากจนไม่สามารถดึงขึ้นมาใช้โดยเทคนิคและการจัดการน้ำแบบโบราณ ดังนั้น เพื่อที่จะได้มีน้ำใช้ จึงต้องอาศัยวิธีกักน้ำไว้บนผิวดินเป็นสำคัญ ซึ่งก็แลเห็นจากโครงสร้างทางกายภาพของเมืองสุโขทัยและปริมณฑลเอง ที่พื้นที่โดยทั่วไปในแหล่งที่อยู่อาศัยทั้งในเมืองและรอบๆ เมือง มีร่องรอยของสระน้ำใหญ่น้อยไปทั่ว สระใหญ่ก็คือ บรรดาตระพังทั้งหลาย ที่มักสัมพันธ์กับบริเวณวัดและศาสนสถาน ในขณะที่สระเล็ก ๆ มีกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งในปัจจุบันตื่นขึ้นมาแล้วเป็นจำนวนมาก บรรดาสระใหญ่และสระน้อยเหล่านี้จะสัมพันธ์กับแนวคันดินที่เรียกว่า ทำนบขนาดใหญ่-น้อยที่ทำหน้าที่เบนน้ำและชักน้ำที่ไหลลงมาจากพื้นที่สูงเชิงเขาที่อยู่ทางทิศใต้และทิศตะวันตกเข้ามาในเขตเมือง ทำนบขนาดใหญ่ก็คือสิ่งที่เรียกว่า *ถนนพระร่วง* ที่มีความยาวตั้งแต่เมืองเก่ากำแพงเพชร ผ่านเมืองสุโขทัยไปยังเมืองศรีสัชนาลัย ถนนหรือทำนบนี้มักกล่าวถึงในจารึกเมืองกำแพงเพชรว่าเป็น ท่อปุพระยาร่วง ซึ่งเป็นที่ชักน้ำจากเมืองกำแพงเพชรไปใช้ที่เมืองบางพานรอบๆ เมืองสุโขทัยทั้งด้านตะวันตกและด้านใต้ ก็มีทำนบขนาดใหญ่อีกหลายแห่ง ที่มีหน้าที่ทั้งกั้นน้ำและเบนน้ำป่าที่มาจากแม่น้ำให้ไหลเข้าท่วมบ้านเมืองอย่างเฉียบพลัน และเบนน้ำและชลอน้ำเข้าสู่สระน้ำและตระพังเพื่อกักน้ำไว้ใช้ในการบริโภคและอุปโภค โดยน้ำที่กักอยู่ในสระน้ำและตระพังเหล่านี้ จะซึมเข้าสู่บ่อน้ำรูปกลมที่กรุด้วยอิฐในเขตบ้านและวัดเพื่อเป็นน้ำดื่มกินที่สำคัญ อีกสิ่งหนึ่งที่โดดเด่นพอๆ กับตระพังโพยสี่ และพบเห็นได้ทั้งในเมืองและนอกเมืองสุโขทัย ก็คือ วิธีการเก็บกักน้ำไว้ในลักษณะที่เป็น คูน้ำรอบบริเวณวัดเกือบทุกแห่ง และบริเวณโดยรอบชุมชนที่เป็นเมือง อย่างเช่น ห้วยแม่โจนที่อยู่รอบวัดพระพายหลวง เป็นต้น เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ที่ล้อมรอบพื้นที่วัดพระพายหลวง ลักษณะเช่นนี้เป็นสิ่งเดียวกันกับสระน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า *แทงก์โมท (Tank Moat)* รอบนครวัด ในประเทศกัมพูชาทีเดียว

ยิ่งกว่านั้น การให้ความหมายและความสำคัญของตระพังโพยสี่ ที่เป็นโครงสร้างสำคัญในการจัดการน้ำของเมืองสุโขทัย ยังอาจเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์สำคัญที่นำไปเชื่อมโยงและตีความให้เห็นว่า ประชากรของเมืองสุโขทัยทั้งที่อยู่ในเมืองและนอกเมืองนั้น น่าจะมีจำนวนเท่าใด เพราะการดำรงชีวิตของผู้คน จำเป็นต้องได้สัดส่วนกับปริมาณน้ำกินน้ำใช้ เรื่องเช่นนี้ เคยมีการสนทนากันในวงการประวัติศาสตร์สุโขทัยบ่อยๆ ว่า ผู้คนของเมืองสุโขทัยน่าจะมีจำนวนไม่มากจนถึงขนาดเรือนหมื่นหรือเรือนแสนแต่อย่างใด อีกทั้งความแห้งแล้งอืดคัตน้ำในฤดูแล้ง ก็มีส่วนที่ทำให้เมืองลดความสำคัญลงไป เกิดเมืองใหญ่ที่มีพื้นที่น้ำอุดมแทนที่เมืองพิษณุโลกและเมืองกำแพงเพชรแทน

นอกจากเรื่องของตระพังโพยสี่ ที่ถูกนำมาใช้เป็นแหล่งดึงดูดการท่องเที่ยวอย่างไม่ยี่ติต่อความหมายทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมแล้ว ก็มีโบราณสถานสำคัญอีกแห่งหนึ่งของเมืองสุโขทัยที่ถูกกลืนหายไป คือ วัดมหาธาตุ ที่อยู่กลางเมืองสุโขทัย ที่ได้รับการขุดค้น ขุดแต่งและบูรณะแล้วเป็นอย่างดี รวมทั้งได้มีการพบหลักฐานข้อมูล ที่ทำให้เข้าใจถึงศาสนา ประเพณีวัฒนธรรมของเมืองสุโขทัยแล้ว ยังเป็นสถานที่ซึ่งนำไปอธิบายเชื่อมโยงให้เกิดความเข้าใจถึงสิ่งที่เรียกว่า “อารยธรรม

ไทย” ที่คนส่วนใหญ่ในปัจจุบันมักเฝ้ากันด้วยคำพูดและการแสดงออกในลักษณะต่างๆ แต่ว่าขาดความเข้าใจสาระสำคัญที่ลุ่มลึก วัดมหาธาตุนี้เองเป็นศาสนสถานสำคัญแห่งหนึ่งในโครงสร้างทางกายภาพของเมืองสุโขทัย เพราะเป็นวัดใหญ่ที่สำคัญที่สุดของเมือง ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางของนคร อีกทั้งเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นเมืองพระนครของรัฐสุโขทัยด้วย ความสำคัญเช่นนี้ มีอยู่ในศิลาจารึกหลายๆ หลักของสุโขทัย ที่กล่าวถึงการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ตามเมืองที่เป็นนครต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเมืองศรีสัชชนาลัย เมืองนครชุม เมืองสระหลวงสองแคว วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย เป็นกลุ่มโบราณสถานที่มีความซับซ้อน (Complex) ตั้งอยู่ในพื้นที่ๆ มีคูน้ำล้อมรอบและติดต่อกับสระตระพังโพยสี่ขนาดใหญ่ รวมทั้งมีวัดที่เป็นบริวารอยู่โดยรอบ เช่น วัดตระพังเงิน และวัดสระสี่ เป็นต้น ภายในบริเวณคูน้ำรอบๆ มีพระมหาธาตุเจดีย์ทรงดอกบัวที่ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่มีกำแพงเตี้ยๆ ล้อมรอบ มีประติมากรรมปูนปั้นของพระปางลีลาอยู่ตามช่อง อีกทั้งมีพระเจดีย์หรือพระสถูปรายตั้งล้อมอยู่ ๘ ทิศ ทำให้พระมหาธาตุเจดีย์ดูประหนึ่งเขาพระสุเมรุที่รายล้อมไปด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ในระบบไตรภูมิอันเป็นระบบจักรวาลวิทยาทางพระพุทธศาสนา สองข้างของพระสถูปทั้งด้านเหนือและด้านใต้ มีวิหารพระอัญญาเรศ หรือพระยืนขนาดใหญ่ขนาด ในขณะที่ยื่นหน้าด้านตะวันออกของพระสถูป เป็นที่ตั้งของพระมหาวิหารสิบเอ็ดห้อง อันเป็นที่ประดิษฐานพระประธานและพระพุทธรูปสำคัญของบ้านเมือง พระมหาวิหารนี้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมสำคัญ ของทั้งทางศาสนาและรัฐบาล พื้นที่โดยรอบของทั้งพระมหาสถูปและพระมหาวิหารยังราบริบรอบไปด้วยพระเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหารรายใหญ่-น้อยอีกเป็นจำนวนมาก ที่สร้างขึ้นในสมัยที่แตกต่าง กัน ซึ่งทำให้เห็นได้ว่า วัดมหาธาตุนี้ เป็นวัดสำคัญที่มีอายุตั้งแต่แรกเริ่มของเมืองสุโขทัยมาจนถึง สมัยหลังที่ความเป็นพระนครหลวงของสุโขทัยสิ้นสุดไปแล้วทีเดียว

จากหลักฐานทางโบราณสถานวัดฤๅและศิลาจารึก ซึ่งให้เห็นว่า จุดเริ่มต้นของศาสนสถานของ วัดมหาธาตุนี้ เกิดขึ้นที่บริเวณพระมหาสถูปก่อน ซึ่งเป็นที่ๆ เคยมีพระเจดีย์มหาธาตุองค์ก่อนตั้งอยู่ และรายรอบไปด้วยพระเจดีย์ทรงปราสาทสี่ทิศ สมัยหลังลงมา จึงได้มีการสร้างพระสถูปทรงดอกบัว ขึ้นมาแทนและเพิ่มเจดีย์ทิศขึ้นมาอีก ๔ องค์ ทำให้กลายเป็น ๘ องค์ไป นอกจากพระมหาสถูปแล้ว วิหารและพระอัญญาเรศทั้งสองข้าง ก็น่าจะเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกับพระมหาสถูปองค์เดิม ในขณะที่พระวิหารได้มีการสร้างขยายให้ใหญ่โตเป็น ๑๑ ห้อง อันเป็นขนาดพระวิหารของบ้านเมือง ที่สำคัญ ดังเช่นพระวิหารวัดพระศรีสรรเพชญ์ ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีการสันนิษฐานว่า การสร้างพระมหาเจดีย์ทรงดอกบัว น่าจะเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระมหาจักรพรรดิสุโขทัยองค์สำคัญคือ สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ซึ่งก็รวมทั้งการสร้างและขยายพระ วิหารด้วย แต่ที่สำคัญที่สุดอีกอย่างหนึ่งสำหรับพระมหาวิหารก็คือ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปที่ สำคัญของบ้านเมือง ซึ่งในศิลาจารึกสุโขทัยกล่าวว่าในสมัยรัชกาลของสมเด็จพระมหาธรรมราชา ลิไทยนี้ ได้มีการสร้างพระพุทธรูปทอง (สัมริด) ขนาดใหญ่ขึ้นเป็นพระประธาน ซึ่งก็คือ พระศรีศากย มุณี ซึ่งเมื่อเมืองสุโขทัยร้างไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงนำมายัง กรุงเทพมหานคร เพื่อประดิษฐานไว้เป็นพระพุทธรูปสำคัญของบ้านเมืองที่วัดสุทัศนเทพวราราม

นอกจากพระพุทธศรีศากยมุนีแล้ว ก็ยังมีพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งคือ พระพุทธสิหิงค์ ที่เชื่อกันว่าเคยประดิษฐาน ณ พระมหาวิหารแห่งนี้ ความสำคัญของพระศรีศากยมุนีสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองทางเทคโนโลยีในการหล่อประติมากรรมสำริดขนาดใหญ่ของชนชาติไทย ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ เพราะมิได้พบแต่เฉพาะที่เมืองสุโขทัยเท่านั้น ที่เมืองอโยธยาก็ยังพบพระพุทธรูปพระเจ้าธรรมิกราช ที่ปัจจุบันเหลืออยู่เพียงแค่พระเศียร ประดิษฐานอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอยุธยา ประเพณีการหล่อพระพุทธรูปประธานสำริดเช่นนี้ สืบเนื่องมาจนถึงสมัยหลังๆ เช่น มีการหล่อพระพุทธรชินราช ที่เมืองพิษณุโลก และพระพุทธศรีสรรเพชญดาญาณ และพระมงคลบพิตรที่อยุธยา เป็นต้น

ศาสนสถานที่สำคัญอีกสองแห่งที่สร้างขึ้นในสมัยหลังลงมาในวัดมหาธาตุสุโขทัย ก็คือ พระสถูป ๗ ยอด ซึ่งอยู่ห่างจากพระวิหารไปทางทิศใต้ กับพระวิหารน้อยที่ตั้งอยู่ข้างหน้าพระมหาวิหาร ๑๑ ห้อง พระสถูป ๗ ยอดนั้น ยอดพระสถูปพังลงหมดแล้ว แต่เป็นสถูปขนาดใหญ่ที่มีการสร้างขึ้นอย่างสวยงาม มีภาพเขียนสีภายในกรุ และมีลายปูนปั้นอันเป็นศิลปะแบบสุโขทัยที่สวยงามประดับตามช่องต่างๆ ของกำแพงแก้ว พระสถูปองค์นี้ ผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดีของกรมศิลปากรสันนิษฐานว่า สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย ส่วนพระวิหารน้อยข้างหน้าพระมหาวิหาร ๑๑ ห้องนั้น เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นในสมัยหลังราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ลงมา เพราะตั้งอยู่บนฐานที่สูงกว่าวิหารรุ่นแรก อีกทั้งพบศิลาจารึกปูลงบนฐาน ที่เป็นการทำสัตย์สาบานระหว่างกษัตริย์สุโขทัยกับกษัตริย์เมืองน่าน ในการร่วมมือกันทำสงครามกับข้าศึกที่มารุกรานสุโขทัย จารึกหลักนี้นับเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์การเมืองและประวัติศาสตร์สังคมของรัฐสุโขทัยที่สำคัญชิ้นหนึ่งที่เดียว สิ่งสำคัญยิ่งที่เราจะได้เรียนรู้ในเรื่องความหมายและความสำคัญของวัดมหาธาตุในบริบททางศิลปวัฒนธรรมของเมืองสุโขทัยก็คือ การที่วัดมหาธาตุมีศาสนสถานหลายยุคหลายสมัยนั้น มีความสำคัญในการศึกษารูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมของสุโขทัยเป็นอย่างดี เพราะได้เห็นรูปแบบของศิลปกรรมตั้งแต่สมัยแรกจนถึงสมัยหลังอย่างชัดเจน ซึ่งเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับบรรดาวัดมหาธาตุสำคัญของเมืองนครอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นอยุธยา แพรกศรีราชา ศรีสัชชนาลัย เชียงใหม่ และนครศรีธรรมราช เป็นต้น ก็จะเห็นว่ามโหระทึกหลายอย่างคล้ายคลึงกัน ที่สำคัญที่สุดก็คือ วัดมหาธาตุไม่เพียงแต่เป็นที่ประดิษฐานพระมหาธาตุเจดีย์ที่สำคัญของบ้านเมืองเท่านั้น หากยังเป็นสุสานหลวงที่บรรดากษัตริย์และเจ้านายตลอดจนบุคคลสำคัญหลายยุคหลายสมัย ได้สร้างพระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุหรือสร้างพระสถูปเจดีย์วิหารใหญ่น้อยถวายเป็นการบำเพ็ญกุศลอย่างต่อเนื่อง

ยิ่งไปกว่านั้น สิ่งสำคัญที่สุดอีกอย่างหนึ่งของวัดมหาธาตุสุโขทัย ก็คือ การเป็นศาสนสถานที่ยึดโยงให้แลเห็นอารยธรรมทางพุทธศาสนาเถรวาทที่เป็นรากเหง้าของอารยธรรมไทยในพื้นที่แผ่นดินสุวรรณภูมิและสยามประเทศตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน เพราะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกันระหว่างอารยธรรมที่ตั้งอยู่บนรากฐานของศาสนาฮินดูและพุทธมหายาน อย่างเช่นที่พบในประเทศเขมร เวียดนาม และอินโดนีเซีย รวมทั้งการมีอะไรที่เชื่อมโยงและเหมือนกันในอารย

ธรรมของพม่า มอญ ลาว และศรีลังกา เพราะแต่ละแห่งก็นับพระมหาสถูปอันเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าเป็นหลักของจักรวาล เป็นสิ่งที่แตกต่างไปจากอารยธรรมในสายฮินดู-พุทธมหายาน ที่ให้ความสำคัญกับปราสาท อันเป็นที่ประดิษฐานของรูปเคารพของพระเจ้าหรือเทพเจ้าเป็นแกนกลางของจักรวาล วัดมหาธาตุของเมืองสุโขทัยคือสิ่งที่เป็นตัวแทนของการเป็นวัดสำคัญของบ้านเมืองที่เป็นนครแทบทุกแห่งมาจนปัจจุบัน เพราะเป็นวัดอันเป็นที่ประดิษฐานของสิ่งที่คนต้องมาราบไหว้บูชา และประกอบประเพณีพิธีกรรม รวมทั้งงานฉลองสมโภชเป็นประจำในรอบปี รวมทั้งพระราชพิธีสำคัญๆ ของบ้านเมือง ก็ต้องมาทำกันที่วัดนี้ ดังเห็นได้จากศิลาจารึกหลักที่ ๑ ที่กล่าวว่า กลางเมืองสุโขทัยมีพระอาราม มีพระพุทธรูปอันใหญ่อันรามที่เมื่อเสร็จพิธีกรานกฐินแล้วผู้คนต่างก็พากันเข้ามาแทบทุกประตูเมือง มาจุดเทียนเผาไฟไหว้พระกัน ซึ่งคำว่าจุดเทียนเผาไฟนี้ได้ถูกบิดเบือนไปเป็นการเข้ามาเล่นลอยกระทงในจินตนาการเรื่องการท่องเที่ยวไป

เรื่องที่สองคือ ความคิดในการทำให้การจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมทางศิลปกรรมเป็นการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในบริบทของการพัฒนาแบบยั่งยืน การพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคมที่ผ่านมานั้น เป็นสิ่งที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างหนักว่า เป็นการพัฒนาแบบไม่ยั่งยืนที่มีผลทำให้เกิดการทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ วัฒนธรรมของผู้คนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ เพราะมุ่งในเรื่องรายได้ทางเศรษฐกิจมากกว่าความสุขสงบและความเป็นปึกแผ่นทางสังคม นับเป็นการพัฒนาที่ขาดดุลยภาพ เป็นการพัฒนาที่การตัดสินใจในเรื่องของทางเลือกเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดหรือชี้แนะมาจากภายนอกเป็นสำคัญ เหตุนี้ในปัจจุบันจึงเกิดปรากฏการณ์และกระบวนการต่อรอง ที่จะทำให้การพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคมเป็นกระบวนการทางสังคม-เศรษฐกิจ ที่ให้ความสำคัญกับชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนที่อยู่ในพื้นที่ท้องถิ่นที่จะมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงเป็นตัวตั้ง เป็นการพัฒนาแบบมีดุลยภาพที่ทำให้เกิดความสมดุลระหว่างทางเลือกและการเสนอแนะจากภายนอกกับการรับรู้และการเลือกรับจากภายใน การจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยวส่วนใหญ่ที่ดำรงมาจนถึงทุกวันนี้ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับการพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคม ที่การตัดสินใจและการจัดการมาจากเจ้าหน้าที่และหน่วยราชการของรัฐที่เกี่ยวข้องแต่เพียงอย่างเดียว ดังเช่นที่เห็นในเรื่องอุทยานประวัติศาสตร์และแหล่งโบราณคดีที่กล่าวมาแล้วแต่ข้างต้น แม้ว่าหลาย ๆ ครั้งที่เจ้าหน้าที่หรือหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยจะกล่าวว่าปัจจุบันได้มีการเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นหรือพื้นที่เข้ามามีส่วนร่วมด้วยก็ตาม ก็ยังเป็นการดำเนินการและการให้โอกาสอย่างผิวเผิน อีกทั้งค่อนข้างกระเตื้องไปในเรื่องของให้มีส่วนได้จากรายได้ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่นมีการนำเอาตำนานและประเพณีท้องถิ่นเข้ามาจัดการแสดงในการท่องเที่ยว และให้คนในท้องถิ่นมาแสดง มาขายของที่ระลึก เพื่อให้มีส่วนร่วมได้ในเรื่องรายได้และมีหน้ามีตาเพิ่มขึ้น

แต่ทว่าบรรดาเรื่องราวในตำนานและการแสดงต่างๆ นั้น มักเป็นสิ่งที่คนข้างนอกคิดให้หรือกำหนดให้เป็นสำคัญ อย่างเช่นที่อุทยานประวัติศาสตร์เขapunมรุ้ง ครั้งหนึ่งได้มีการนำเอาตำนานพื้นเมืองมาจัดแสดงแสง-เสียงในงานท่องเที่ยวประจำปี แต่แทนที่ทางราชการจะนำเอาตำนานพื้นเมืองของท้องถิ่นพิมาย-พนมรุ้ง ที่ผู้คนรู้จักมาเป็นเนื้อหา กลับนำเอาตำนานจากท้องถิ่นอื่นมาจัดแสดงแทน คือเรื่องอุษา-บารถ อันเป็นตำนานพื้นถิ่นของเมืองพาน-เวียงคุก ในเขตอำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี แทนที่จะเป็นตำนานปาจิตต์-อรพิมพ์ ของทางพิมายและพนมรุ้ง ที่บรรดาชื่อสถานที่ไม่ว่าชุมชน แหล่งทางวัฒนธรรม และธรรมชาติ มีกล่าวอยู่ในตำนานในลักษณะที่เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผู้คนรู้จัก เลยทำให้กลายเป็นเรื่องแปลกใหม่ การแสดงใหม่ ที่คนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการแสดงเพื่อให้มีรายได้ เป็นการตอบแทนเป็นครั้ง ๆ ไป แทนที่จะมีส่วนร่วมอย่างภาคภูมิใจของกลุ่มคนที่อยู่รวมกันในสังคม

นอกจากนี้ ยังมีอีกหนึ่งตัวอย่างที่เกิดขึ้น ณ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ที่แสดงให้เห็นว่าคนท้องถิ่นไม่พอใจและขัดเคืองต่อการแทรกแซงเรื่องการท่องเที่ยวของหน่วยงานรัฐบาลที่มีต่อ **ประเพณีเทศน์มหาชาติ** หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “บุญพระเวส” โดยที่การท่องเที่ยวและทางราชการจัดให้มีงานผีตาโขนขึ้นเป็น “จุดขาย” ของงาน ซึ่งนับว่าเป็นการนำเอาเรื่องผีตาโขนมาปรุงแต่งอย่างตื่นเขินและปราศจากความเข้าใจในความหมายเดิม โดยปรกติ...สิ่งที่ปฏิบัติสืบกันมาตามประเพณีของงานบุญนี้ การเล่นผีตาโขนเป็นส่วนประกอบของการเทศน์มหาชาติ ที่มีลักษณะของการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับการนับถือผีท้องถิ่น และตามความเชื่อในเรื่องผีของท้องถิ่นนั้น ชาวบ้านให้ความสำคัญกับเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียม ที่ทั้งชาวบ้านและชาวเมืองด่านซ้าย เคารพนับถือและยกย่องให้เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณที่สำคัญ งานบุญพระเวส เริ่มขึ้นโดยการเชิญ พระอุปัชฌาย์ ซึ่งเป็นกัณโถกจากลำน้ำหมัน อันเป็นลำน้ำสำคัญที่เลี้ยงชีวิตผู้คนในเมืองด่านซ้าย มาให้เจ้าพ่อกวนและนางเทียม นำเป็นขบวนแห่ไปตามที่ต่างๆ ของเมืองมาเข้า วัดภูมิจัย อันเป็นสถานที่ๆ มีการเทศน์มหาชาติ ในขบวนแห่นี้จะมีชาวบ้านและเด็กแต่งตัวสวมหน้ากากเป็นผีตาโขนติดตามขบวน เพื่อแสดงให้เห็นว่า เป็นญาติผีในป่าที่ติดตามพระเวสสันดรมาฟังเทศน์ฟังธรรมกันในเมือง เมื่อมาถึงวัดแล้ว ขบวนแห่ซึ่งมีผีตาโขนก็สิ้นสุดลง พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ในการเทศน์มหาชาติก็เริ่มขึ้น คนก็พากันมาฟังเทศน์ นับเป็นงานที่มีกาลละและเทศะ อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการท่องเที่ยวเข้ามาเกี่ยวข้อง ความสำคัญอันเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์และเป็นหัวใจสำคัญคือ การเทศน์มหาชาติก็หายไป กลายเป็นการนำเอาการเล่นผีตาโขน ซึ่งเป็นเพียงส่วนเสี้ยวของงานบุญประจำปีมาเป็นจุดเน้น ซึ่งขัดแย้งกับเจตนารมณ์ของประเพณีโบราณอย่างสิ้นเชิง อันที่จริง เมื่อขบวนแห่มาถึงวัดบทบาทของผีตาโขนก็สิ้นสุดลง ผู้ที่เล่นเป็นผีตาโขนต้องนำเอาหน้ากากและเครื่องแต่งกายผีไปทิ้งลงลำน้ำหมัน เพื่อนำสิ่งที่เปื้อนอัปมงคลให้พ้นไป ดังนั้นการเล่นผีตาโขนที่ยืดเยื้อ ตลอดจนการนำเอาหน้ากากผีตาโขนมาเป็นสินค้าที่ระลึก จึงนับเป็นเรื่องอัปมงคลที่จะนำความเสียหายและเคราะห์กรรมมาสู่ผู้ที่ครอบครองและผู้คนในสังคมเมืองด่านซ้าย

อีกสิ่งหนึ่งที่ตามมากับการจัดการท่องเที่ยวที่เอาประเพณี-พิธีกรรมทางวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่น มาต่อยอดและปรุงแต่งจนหมดความหมายเดิมไป ก็คือ การเข้ามาของผู้คนต่างถิ่นจากภายนอก ที่นำเอาสิ่งของนานาชนิดมาขาย โดยอ้างว่าเป็นผลิตภัณฑ์พื้นเมือง รวมไปถึงการเข้ามาตั้งรีสอร์ท ที่พัก ร้านอาหาร ร้านค้า จนทำให้เกิดเป็นคนที่ท้องถิ่นรุ่นใหม่ ที่นำไปสู่การแย่งชิงทรัพยากร จนก่อให้เกิดความขัดแย้งทางเศรษฐกิจและสังคมขึ้น อีกนัยหนึ่ง การท่องเที่ยวดังกล่าวนี้ ได้ทำให้เกิดสิ่งที่เป็นย่านตลาด และมีกิจกรรมการตลาดเข้ามาเกี่ยวข้อง จนทำให้การพัฒนาเข้าไปไม่ถึงการดำรงอยู่อย่างราบรื่นและมีความสุขของผู้คนในท้องถิ่น นับเป็นการพัฒนาที่ไม่มีคุณภาพและขาดความยั่งยืน ทำนองกลับกัน หากการจัดการท่องเที่ยว ให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกกับ ความหมายของประเพณี-พิธีกรรมและการดำรงอยู่อย่างราบรื่นของคนในสังคมท้องถิ่น **โดยให้ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วม** ในการให้ความหมาย การจัดการ และการนำเอาสินค้าพื้นเมืองที่อาจจะ เป็นผลิตภัณฑ์ทางอาหารที่มาจากความหลากหลายทางชีวภาพตามฤดูกาลของท้องถิ่น รวมไปถึงสินค้าที่เป็นศิลปหัตถกรรมมาขายแล้ว ก็จะทำให้เกิดผลดีที่นำไปสู่การพัฒนาแบบยั่งยืนได้ เพราะการจัดการที่คนท้องถิ่นมีส่วนร่วมดังกล่าวนี้ นอกจากจะทำให้ผู้คนในท้องถิ่นมีรายได้ทางเศรษฐกิจเพิ่มเติมแล้ว ยังทำให้เกิดความมั่นใจ ภูมิใจในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นของตน เกิดสำนึกร่วมของการมีชีวิตสอดรับกันในบริบทของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นผลตามมา

3. แนวทางและวิธีการดำเนินการ

ในการจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมทางศิลปกรรมเพื่อการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนนั้น *การทำให้ได้มาซึ่งความหมายทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่น ต้องมาเป็นอันดับแรก* ทั้งนี้เพื่อนำมาเป็นพื้นฐานในการกำหนดและออกแบบการอนุรักษ์และจัดการก่อนที่จะนำไปดำเนินการอย่างเป็นระบบและขั้นตอนต่อไป ในที่นี้จึงใคร่เสนอขั้นตอนในการดำเนินการดังต่อไปนี้:

ขั้นแรกคือการให้ความหมายทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่น ในขั้นนี้ จำเป็นต้องมีคณะกรรมการทางวิชาการขึ้นมาทำการศึกษา ๑) *ประวัติศาสตร์โบราณคดี* ๒) *ประวัติศาสตร์สังคม* และ ๓) *นิเวศวัฒนธรรม* ที่เกี่ยวข้องกับโบราณสถานนั้นๆ

๑) **การศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี** ก็คือ การนำเอาข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นและการสำรวจทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับโบราณสถานนั้นๆ มาวิเคราะห์ตีความให้เห็นประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ที่แสดงให้เห็นว่าโบราณสถานแห่งนั้น สร้างขึ้นเมื่อใด เป็นของใคร เพื่ออะไร และสะท้อนให้เห็นภาวะทางสังคม-วัฒนธรรมในอดีตได้อย่างไร ดังตัวอย่างเช่น ตระพังโพยสีกลางเมืองสุโขทัย ที่ปัจจุบันได้ถูกใช้ให้เป็นสถานที่ลอยกระทงประจำปีของจังหวัดสุโขทัย ตามที่ได้ยกตัวอย่างมาแล้วในตอนต้น ทั้งๆ ที่ตามความเป็นจริงแล้ว ตระพังโพยสี คืออ่างน้ำเพื่อการอุปโภค-บริโภคของคนใน

เมืองสุโขทัย ที่สะท้อนให้เห็นถึงความคิดและการจัดการน้ำของคนโบราณในพื้นที่แหล่งพลังของบริเวณเขตภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย

๒) ส่วนประวัติศาสตร์สังคม คือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของผู้คนท้องถิ่นในบริเวณที่โบราณสถานนั้นๆ ตั้งอยู่ เป็นประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาใกล้ๆ ไม่เกิน ๑๐๐ ปี เป็นข้อมูลทางสังคมที่ทำให้รู้จักว่า ผู้คนในท้องถิ่นนั้นๆ มาจากไหน? ตั้งแต่เมื่อใด? อยู่กันอย่างไร? และคนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับโบราณสถานอย่างไร? เท่าที่ทำการศึกษามาจากที่ต่างๆ ทั่วประเทศไทย ได้พบความจริงประการหนึ่งว่า สถานที่ซึ่งคนนอกท้องถิ่นเรียกว่า โบราณสถาน นั้น ในการรับรู้ของคนภายในเห็นเป็น ศาสนสถาน แทบทั้งสิ้น ความเชื่อและระบบความเชื่อเกี่ยวกับศาสนสถานนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นของที่มีมาแต่แรกเริ่ม หากถูกเปลี่ยนรูปมาเป็นของใหม่ที่สัมพันธ์กับผู้คนในท้องถิ่นปัจจุบัน ซึ่งได้มีการสร้างเรื่องเป็นตำนานเล่าขานความเป็นมา อีกทั้งมีการตั้งชื่อสถานที่บ้านและเมืองตามเรื่องราวในตำนาน ให้เป็นที่รู้จักระหว่างกัน ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งเฉพาะของผู้คนภายในท้องถิ่นที่เป็นพวกเดียวกัน ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม จึงเป็นสิ่งที่ทำให้รู้ว่าโบราณสถานของคนท้องถิ่นถือว่าเป็นศาสนสถานนั้น มีความหมาย ความสำคัญ ในชีวิตวัฒนธรรมของพวกเขาอย่างไร ดังนั้น การจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยว จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำเอาความหมายดังกล่าวนี้มาบูรณาการในการให้ความสำคัญด้วย ยกตัวอย่างเช่น เมืองสุโขทัย ในการรับรู้ของชาวบ้านชาวเมืองที่เป็นคนพื้นที่เรียกว่า เมืองพระร่วง บริเวณฐานโบราณสถานแห่งหนึ่งใกล้กับพระวิหารหลวงของวัดมหาธาตุ มีแท่งหินสี่เหลี่ยมแท่งหนึ่งตั้งอยู่ หินก้อนนี้ ชาวบ้านเล่าขานต่อๆ มาว่าเป็น ขอมดำดิน ที่พระร่วงสาปไว้ ตามตำนาน ขอมดำดิน คือแม่ทัพขอมที่กษัตริย์ขอมสั่งให้มาจับพระร่วง เจ้าเมืองสุโขทัยไปลงโทษ แม่ทัพขอมผู้นี้มีฤทธิ์ทางเวทย์มนต์ เมื่อทราบข่าวพระร่วงหนีมาบวช จึงดำดินมาผูกที่กลางวัดอันเป็นที่จำพรรษาของพระร่วง พบภิกษุรูปหนึ่งกำลังกวาดลานวัดอยู่ จึงตรงเข้าไปถามหาพระร่วงเพราะขุนขอมไม่รู้จักหน้าค่าตาของพระร่วงมาก่อน พระรูปนั้น (ซึ่งความจริงคือพระร่วง) อาสาจะไปตามให้ และบอกว่าให้ขุนขอมรออยู่ตรงที่ขุนขอมจึงรออยู่ตรงที่ผูกจากดินขึ้นมาจนกลายเป็นหินไป นี่เป็นเพราะพระร่วงเป็นบุคคลที่มีวาทศิลป์ดีเลิศ พูดยอะไรก็เป็นไปตามนั้น สามารถสาปแข่งให้คนมีอันเป็นไปได้

การนำเอาเรื่องราวในประวัติศาสตร์สังคมดังกล่าวนี้ มาเป็นส่วนหนึ่งในการบูรณาการและให้ความหมาย เป็นสิ่งที่ทำให้คนในท้องถิ่นเกิดความภูมิใจและเกิดแรงบันดาลใจที่จะมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ เพราะถือว่า โบราณสถานนั้นๆ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของตน ตนจึงควรมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและอธิบายความหมายแก่คนภายนอก รวมทั้งจะเป็นสิ่งที่นำไปสู่การสร้างมรดกศุภคติท้องถิ่น ซึ่งได้แก่เยาวชน และชาวบ้านที่สนใจรับหน้าที่อธิบายความหมายให้แก่คนนอกที่มาเยี่ยมชมฟัง นับเป็นการกระจายรายได้ทางเศรษฐกิจให้คนในท้องถิ่นด้วย

ขั้นตอนต่อไป คือ ๓) เรื่องของนิเวศวัฒนธรรม ซึ่งนับเป็นอีกเรื่องที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก โดยทั่วๆ ไปแล้ว โบราณสถานแทบทุกแห่งมิได้สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางศิลปกรรม ซึ่งหมายถึงพื้นที่โดยรอบที่โบราณสถานนั้นๆ ตั้งอยู่แต่เพียงอย่างเดียว หากยังสัมพันธ์กับบริบทของนิเวศวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่นในปัจจุบันทั้งหมดด้วย นั่นคือ กระบวนการปรับตัวของคนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นการเรียนรู้ว่าภายในพื้นที่ธรรมชาติที่ตั้งหลักแหล่งนั้น... อธิบายความหมายแก่คนภายนอกอย่างมั่นใจและภูมิใจ รวมทั้งจะเป็นสิ่งที่นำมาไปสู่การสร้างมรดกยุคท้องถิ่น เช่นอบรมเด็ก และชาวบ้านที่สนใจให้รับหน้าที่เป็นมรดกยุคนี้ นับเป็นการกระจายรายได้ทางเศรษฐกิจไปให้คนท้องถิ่นด้วย ต่อจากประวัติศาสตร์สังคมก็เป็นเรื่องนิเวศวัฒนธรรม คือโบราณสถานแทบทุกแห่ง หาได้สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางศิลปกรรม ซึ่งหมายถึงพื้นที่โดยรอบที่โบราณสถานนั้นตั้งอยู่แต่เพียงเรื่องเดียว หากยังสัมพันธ์กับบริบทของนิเวศวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่นในปัจจุบันทั้งหมดด้วย นั่นคือกระบวนการปรับตัวของคนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันเข้ากับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ด้วยการเรียนรู้ว่าภายในพื้นที่ธรรมชาติที่ตั้งหลักแหล่งนั้นมีความหลากหลายทางชีวภาพอย่างไร เช่นมีพืชพันธุ์ใดหรือสัตว์ชนิดใดๆ ที่ให้คุณและโทษ พื้นที่ตรงไหนเป็นพื้นที่เป็นประโยชน์ร่วมกัน เช่นป่า เขา หนองน้ำ ลำน้ำ จะมีการตั้งชื่อให้เป็นที่รู้จักร่วมกัน รวมทั้งการกำหนดแหล่งศักดิ์สิทธิ์ แหล่งทางวัฒนธรรมที่มีการอธิบายความเป็นมาและความหมายในทางตำนานเป็นต้น แต่สิ่งที่จะขาดไม่ได้ก็คือ การรวบรวมข้อมูลและการศึกษาเกี่ยวกับประเพณีพิธีกรรม ผู้นำทางวัฒนธรรม (culture heroes) ของท้องถิ่น เพราะสิ่งเหล่านี้มีความหมายในกิจกรรมทางสังคมที่ทำให้เกิดสำนึกของการเป็นผู้คนในท้องถิ่นเดียวกัน เป็นที่มาของพฤติกรรมและสิ่งสัญลักษณ์อันเป็นอัตลักษณ์ของผู้คนในท้องถิ่น ยกตัวอย่างเช่น ประเพณีสองสองเดือนในท้องถิ่นเมืองเก่าสุโขทัย ที่มีอาณาบริเวณสองฝั่งลำน้ำแม่ลำพัน ตั้งแต่บ้านด่านลานหอย ผ่านบ้านเมืองเก่าสุโขทัยไปจนถึงบ้านขวางและบ้านกล้วยที่อยู่ใกล้ตัวจังหวัดสุโขทัยปัจจุบันนั้น มีประเพณีหนึ่งคือประเพณีสงกรานต์ที่ผู้คนจากชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นทุกชุมชนจะพากันไปไหว้พระประธานที่วัดศรีชุม หลังจากไหว้พระแล้วก็มีการละเล่นรื่นเริงกัน ที่สำคัญก็คือการเล่นเพลงพิชฐาน ระหว่างชายและหญิงไทยทำนองเกี่ยวพาราสักัน หรือหยอกล้อกันเป็นประจำ ความรู้ในเรื่องประเพณีเช่นนี้เป็นสิ่งที่จะต้องนำมาสร้างความหมายความสำคัญให้กับวัดศรีชุมซึ่งเป็นโบราณสถานสำคัญของกรมศิลปากร และในขณะเดียวกันก็เป็นศาสนสถานสำคัญของคนท้องถิ่น การสร้างความหมายเช่นนี้จะเป็นการนำเอาชาวบ้านชาวเมืองในท้องถิ่นมามีส่วนร่วมในลักษณะที่เป็นเจ้าบ้านที่จะให้การต้อนรับและให้ความรู้ความเข้าใจแก่บรรดานักท่องเที่ยวที่มาจากภายนอก การจัดการในลักษณะเช่นนี้ต่างจากประเพณีลอยกระทงที่ว่าประเพณีลอยกระทงที่มีอยู่ในขณะนี้ เป็นสิ่งที่สร้างและปรุงแต่งจากคนภายนอกทั้งสิ้น

การให้ความหมายความสำคัญของโบราณสถานโดยการตั้งคณะกรรมการวิชาการขึ้นมาเป็นสิ่งจำเป็น แต่ที่ได้ทำกันมานั้นผู้ที่เป็นกรรมการมักจำกัดอยู่เฉพาะนักโบราณคดีที่ทำการขุดแต่งขุดค้น และนักประวัติศาสตร์ศิลปะที่รู้เรื่องราวในการจัดแสดงสิ่งของในพิพิธภัณฑ์เป็นส่วนใหญ่ หากได้ประกอบด้วยนักประวัติศาสตร์ นักมานุษยวิทยา นักวิชาการทางด้านสภาพแวดล้อมหลักภูมิศาสตร์ นักธรณีสัณฐาน รวมทั้งผู้รู้ของท้องถิ่นมารวมให้ข้อมูลและสังเคราะห์ข้อมูลมาให้เป็นความรู้พื้นฐานใหม่ ความหมายที่เกิดขึ้นจึงเป็นเพียงแสดงให้เห็นว่าโบราณสถานนั้นมีอายุเท่าใด และมีรูปแบบทางศิลปเป็นอย่างไร เท่านั้น

ขั้นที่สอง คือการออกแบบและวางแผนเป็นเรื่องของการนำความรู้พื้นฐานที่ได้รับจากคณะกรรมการวิชาการมายังกลุ่มนักออกแบบและวางแผน เพื่อให้การสื่อความหมายเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ นับเป็นเรื่องการจัดทางโครงสร้างกายภาพโยธแท้ ความรู้ความชำนาญของนักวิชาการกลุ่มนี้ ก็คือการเลือกเฟ้นสิ่งที่เป็นสาระสำคัญมาเชื่อมโยงปรุงแต่งให้เห็นได้สัมผัสได้และเข้าใจได้ ซึ่งถ้าหากปล่อยให้ให้นักวิชาการทางวิชาการทำแต่ฝ่ายเดียวแล้วก็จะสื่อไม่ได้ดี เพราะอาจจะเน้นอะไรกันจนเลยเถิด หรือไม่ก็เสนออะไรที่เป็นรายละเอียดจนน่าเบื่อ **แต่ถ้าให้นักออกแบบและวางแผนทำตามลำพังโดยมีข้อมูลและความรู้ที่สังเคราะห์มาน้อย ก็ทำให้เกิดจินตนาการที่ไม่สัมพันธ์กับหลักฐานและความรู้ทางวิชาการ** การกระทำดังกล่าวนี้เกิดขึ้นบ่อยๆ อย่างเช่นการสร้างอาคารพิพิธภัณฑ์ที่มักปล่อยให้พวกสถาปนิกและนักออกแบบภายใน ออกแบบอาคารและการจัดการแสดงภายในไปตามลำพัง โดยไม่เชื่อมโยงกับข้อมูลและความรู้ทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างควรจะเป็น ยิ่งกว่านั้นในการออกแบบและวางแผนยังมักไปคำนึงถึงรายได้ทางเศรษฐกิจที่จะเกิดจากการท่องเที่ยวรวมอยู่ด้วย เลยทำให้เกิดพื้นที่ทางการตลาดและเศรษฐกิจเข้าไปปะปนกับพื้นที่อนุรักษ์ทางศิลปวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นจนทำให้เกิดความขัดข้องขึ้น โดยเฉพาะเรื่องหลังนี้เห็นได้จากการปล่อยให้มีย่านตลาด ร้านค้า ร้านอาหารในบริเวณริมคูเมืองสุโขทัยทางด้านตะวันออกกับที่วัดมหาธาตุ เมืองพิษณุโลกบริเวณรอบพระวิหารพระพุทธชินราชเป็นต้น การปล่อยให้มีการปะปนระหว่างเขตศักดิ์สิทธิ์และสาธารณดังกล่าวนี้ ดูพระอย่างดาชดเนินตามแหล่งโบราณสถานและศาสนสถานที่ถูกกำหนดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว

แต่สิ่งสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในขั้นออกแบบและวางแผนก็คือ ความจำเป็นที่ต้องจัดให้มีพิพิธภัณฑ์ประจำแหล่งโบราณคดี (Site Museum) ควบคู่ไปด้วย แต่พิพิธภัณฑ์ประจำแหล่งเช่นนี้ไม่จำเป็นต้องมีรูปแบบและขนาดเดียวกัน จำเป็นต้องดูความสำคัญของแหล่งโบราณสถานนั้นด้วย ถ้าเป็นแหล่งขนาดเล็กก็อาจจะจัดให้มีอาคารเล็กๆ ที่แสดงแผนผังของโบราณสถานทำการขุดแต่งแล้ว มีการนำเอาสิ่งของที่พบหรือรูปภาพ รูปจำลองมาแสดง พร้อมกับสร้างรูปจำลองของโบราณสถานสมัยที่ยังไม่หักพังและถูกทำลายว่ามีลักษณะเช่นใด ตลอดจนมีเอกสารหลายๆ ระดับที่อธิบายถึงความเป็นมาและความหมายของโบราณสถานแห่งนั้นในเรื่องประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่น นอกจากภายในบริเวณพิพิธภัณฑ์ประจำแห่งนี้ยังคงเป็นสถานที่ขายหนังสือทางวิชาการ ของที่ระลึกที่เป็นศิลปหัตถกรรมของคนท้องถิ่น รวมทั้งการมีมัคคุเทศก์ซึ่งอาจจะเป็น

เด็กนักเรียนหรือคนท้องถิ่นที่มีความรู้ไว้บริการแก่คนภายนอกที่เป็นนักท่องเที่ยว แต่ถ้าหากพิพิธภัณฑ์ประจำแหล่งเป็นของแหล่งโบราณคดีที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์เช่น อุทยานประวัติศาสตร์ หรือเมืองประวัติศาสตร์แล้ว พิพิธภัณฑ์อาจมีขนาดใหญ่ที่ให้ความรู้ ความเข้าใจในหลายๆ เรื่อง รวมทั้งการมีห้องประชุม ห้องแสดงนิทรรศการ ห้องขายหนังสือ ของที่ระลึก และพื้นที่เพื่อกิจกรรมการแสดงและการเป็นตลาดนัด สถานที่และพื้นที่ดังกล่าวนี้ต้องอยู่ในกรอบของออกแบบให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น ในหลายๆ แห่งพื้นที่เช่นนี้นับเป็นพื้นที่อิสระกว่าพื้นที่โบราณสถานและศาสนสถาน เพราะสามารถดำเนินกิจกรรมอย่างเป็นอิสระได้ ไม่ว่าจะเปิดตลาดนัด หรือแหล่งการแสดงการเล่นที่เกิดจากจินตนาการเชิงนิยายประวัติศาสตร์ หรือแฟชั่นโชว์ที่อาจไม่สอดคล้องกับหลักฐานความเป็นจริยทางวิชาการได้

อย่างไรก็ตามในการวางแผนและออกแบบพื้นที่พิพิธภัณฑ์และการแสดงตลอดจนการขายของที่ระลึกและผลผลิตท้องถิ่นนั้น ผู้ออกแบบควรได้เรียนรู้หรือไปดูงานในประเทศใกล้เคียง ที่พื้นฐานทางวัฒนธรรมคล้ายๆ กับประเทศไทย เช่นศรีลังกา พม่า และบาห์ลี ทั้งสามประเทศนี้มีการแยกบริเวณที่เป็นศาสนสถานและโบราณสถานออกจากพื้นที่ทางเศรษฐกิจ พิพิธภัณฑ์และการแสดงได้เป็นอย่างดี ที่ศรีลังกาไม่ว่าจะเป็นที่เมืองอนูราชปุระและโปลนารุวะนั้น เป็นตัวอย่างของการอนุรักษ์โบราณสถานอย่างไม่ไปรุ่มแต่งต่อเติมจนเกินไป อีกทั้งมีการกำหนดเส้นทางชั้นตอนการเข้าชมโบราณสถานที่ทำให้ผู้ชมได้รู้ถึงความหมายความสำคัญของแต่ละแห่งอย่างเชื่อมโยง โดยมีเอกสารที่ให้ความรู้และนำชมที่ไปสัมพันธ์กับป้ายและข้อความประจำแหล่งโบราณสถานสำคัญเป็นอย่างดี แต่ที่สำคัญทั้งเขตโบราณสถานและเขตเศรษฐกิจและพิพิธภัณฑ์ต่างก็อยู่ร่วมกันในสภาพแวดล้อมที่กลมกลืน ไม่ดูขัดตาขัดใจในเรื่องการสร้างต่อเติมโบราณสถานจนเสียความรู้สึกและจินตนาการ หรือการสร้างรูปแบบอาคาร พิพิธภัณฑ์และสิ่งต่างๆ ในพื้นที่ทางเศรษฐกิจจนแปลกแยกและโดดเด่น ที่พม่าแหล่งโบราณสถาน เช่นเมืองอังวะน่าจะเป็นตัวอย่างที่ดีในการเรียนรู้ว่าโบราณสถานคือศาสนสถานที่ยังมีชีวิตอย่างไร สภาพแวดล้อมทางศิลปกรรมแต่ละแห่งไม่ถูกรบกวนกระทบกระเทือน รวมทั้งแหล่งที่อยู่อาศัยที่เป็นย่านชุมชนของทาสาวบ้าน ก็ยังอยู่ในสภาพที่ทางราชการไม่เข้าไปเปลี่ยนแปลงจนเป็นอะไรใหม่ๆ ที่ขัดตา แต่ในทำนองตรงข้ามกลับสนับสนุนให้คนท้องถิ่นยังดำรงชีวิตวัฒนธรรมที่กลมกลืนกับศาสนสถานและความเป็นเมือง ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการไม่เปลี่ยนแปลงรูปแบบบ้านเรือนให้เป็นสมัยใหม่ อีกทั้งมีส่วนร่วมในการจัดรถมารับนักท่องเที่ยวไปชมโบราณสถาน แต่ละแห่งอย่างเสมอภาค อีกทั้งยังแสดงให้เห็นว่าโบราณสถานคือศาสนสถานสมควรแก่การเคารพ โดยไม่ยกให้นักท่องเที่ยวเข้าไปชมโดยไม่ถอดรองเท้า หรืออย่างกรายเข้าไปในตำแหน่งที่หวงห้ามเป็นต้น ในขณะที่เกาะบาห์ลีคือตัวอย่างที่ดีที่สุดในการออกแบบและวางแผนการท่องเที่ยวเกี่ยวกับการจัดการโบราณสถาน ซึ่งถ้ามองจากภาพรวมแล้ว ทั้งเกาะและคนคือแหล่งท่องเที่ยวทั้งหมด มีการกำหนดให้แหล่งที่เป็นย่านตึก อาคารสูงและสิ่งก่อสร้างสมัยใหม่ในกระแสโลกาภิวัตน์ จำกัดอยู่เพียงเขตเมืองเดนปาซา ซึ่งเป็นเมืองหลวง แต่เมืองอื่นๆ ชุมชนอื่นๆ แม้ว่ามีการขยายตัวขยายพื้นที่ก็ยังคงรูปของการไม่มีอาคารสูงแบบแปลกๆ ที่ทำให้แลดูขัดตาแต่

อย่างไรดี ย่านตลาดและธุรกิจต่างๆ ดูเหมือนซ่อนเร้นอยู่ในบรรยากาศแบบเก่าๆ ที่สัมพันธ์กับชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนแต่เดิม รวมทั้งการละงานนักชัตฤกษ์และประเพณีตามฤดูกาล หรือ เฉพาะท้องถิ่นต่างๆ ก็ยังดำรงอยู่ในวิถีชีวิตความเป็นจริง ไม่ได้ปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นในการขายวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวแต่อย่างใด โดยเฉพาะคนบาหลีดูเหมือนจะทำให้บรรดานักท่องเที่ยวมีส่วนร่วมในการเป็นคนบาหลีไปด้วยในยามที่มาเยือน เพราะได้เห็นได้เรียนรู้อะไรต่างๆ ที่เป็นประโยชน์และเพลิดเพลิน

โบราณสถานทุกแห่งในบาหลีเหมือนกับพม่า เพราะยังมีชีวิตเป็นศาสนสถานที่คนท้องถิ่นยังให้ความเคารพและดูแลทุกแห่งเป็นบริเวณศักดิ์สิทธิ์ที่แยกออกจากพื้นที่สาธารณทางเศรษฐกิจ มีการเข้มงวดในการแต่งกายและความประพฤติ เมื่อล่องล่ำเข้าไปในเขตศาสนสถานสำคัญที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่ที่สำคัญบาหลีประสบผลสำเร็จในการให้ชาวบ้านชาวเมืองมีส่วนร่วมในเรื่องรายได้จากการท่องเที่ยว โดยที่บาหลีอาศัยรูปแบบของการจัดการย่านร้านค้าและพื้นที่เศรษฐกิจในแต่ละแห่งศาสนสถานคล้ายคลึงกับสิ่งที่เคยมีมาในอดีตที่เรียกว่า **บาซาร์** โดยทำให้มีย่านตลาดที่มีห้องแถวสร้างด้วยไม้ แต่ละห้องต่างก็เป็นร้านค้าที่มีพื้นที่สัดส่วนและรูปแบบเดียวกันและเท่ากัน ความแตกต่างกันอยู่ที่สินค้าภายในร้านอาจเหมือนกัน หรือแตกต่างกันได้ ห้องแถวร้านค้าเหล่านี้มีถนนผ่ากลางต่างหันหน้าเข้าหาถนน และพื้นที่ระหว่างร้านกับถนนถ้ามีช่องว่างก็เปิดโอกาสให้คนท้องถิ่นที่มีฐานะน้อยมาเช่าวางของขายเป็นแบบแบกะดิน หรือหาบเร่ได้ ความสำคัญของย่านตลาดแบบโบราณนี้เปิดโอกาสให้มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ชายกับผู้ชายในเรื่องความหมายความสำคัญของสิ่งของที่ขายและการต่อรองราคา หลายๆ แห่งในย่านตลาดนอกจากมีร้านขายของดังกล่าแล้วก็มีร้านขายอาหารและสถานที่เพื่อการแสดงกิจกรรมทางศิลปวัฒนธรรมรวมอยู่ด้วย ปัจจุบันการจัดการพื้นที่ตลาดแบบนี้ก็เกิดขึ้นในแหล่งที่มีโบราณสถานหลายแห่งเช่น ที่อุทยานประวัติศาสตร์เขาพนมรุ้ง ที่แม้จะไม่ลงตัวนักแต่ก็ดูดีกว่าที่อื่นๆ

เมื่อการออกแบบและวางผังเสร็จลง ก็ต้องมีการนำเสนอให้คณะกรรมการวิชาการได้พิจารณาดี แก่และเห็นชอบ แต่หลายๆ แห่งในกระบวนการออกแบบนั้นก็ยังมีการสอบถามข้อมูลและหารือความคิดเห็นทางวิชาการควบคู่กันไปด้วย ทำให้มีการแก้ไขปรับปรุงไปในตัว ไม่ต้องรอดิชมและแก้ไขเองเมื่อตอนแล้วเสร็จ

ขั้นตอนการ ขั้นนี้มีปัญหามากที่สุดในการจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยวในประเทศไทย แต่ก่อนเป็นปัญหาที่เกิดจากความไม่เข้าใจในขั้นตอนของการรับผิดชอบ แต่ปัจจุบันเป็นเรื่องขั้นตอนที่เกี่ยวกับผลประโยชน์ของบุคคลและกลุ่มบุคคลเพิ่มตามขึ้นมา นั่นคือแต่ก่อนขั้นตอนต่างๆ ในการจัดการไม่มีและเป็นเรื่องเบ็ดเสร็จภายใน หน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง เริ่มแต่ให้เป็นหน้าที่รับผิดชอบของนักโบราณคดีที่ทำหน้าที่ขุดค้นและวิจัย ส่งผลงานวิจัยทางวิชาการให้กับพวกสถาปนิก หรือ นักออกแบบดำเนินการอย่างค่อนข้างเป็นอิสระจนทำให้ไม่เกิดความสอดคล้องความรู้ทางวิชาการ ดังเห็นได้จากรูปแบบของอาคารพิพิธภัณฑ์และสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในพื้นที่สภาพแวดล้อมทางศิลปกรรม

ของแหล่งโบราณสถาน พอสมัยต่อมาเมื่อการจัดการท่องเที่ยวเข้ามาเกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณสถาน การดำเนินการแบบเบ็ดเสร็จภายในหน่วยราชการ ทำให้ไม่ทันเวลาอีกทั้งดำเนินการได้เป็นจำนวนน้อย จึงมีการเปิดโอกาสให้มีผู้รับเหมาไปดำเนินการแทน จึงเกิดเป็นปัญหาที่ยังสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ เริ่มแต่การขาดนักวิชาการทางโบราณคดีและนักออกแบบวางแผนอย่างเพียงพอไม่สามารถทำให้การดำเนินงานมีคุณภาพที่ดีได้ ผลงานที่ออกมาจึงเป็นเรื่องของปริมาณและจำนวนแทน เกิดปัญหาในเรื่องแย่งผลประโยชน์จากงบประมาณที่ทางรัฐและการท่องเที่ยวอุดหนุนมาเพื่อการจัดการ จนเกิดการวิพากษ์วิจารณ์ว่า เจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นนักโบราณคดี นักวิชาการนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องในการรับเหมา เช่นมีการจัดตั้งบริษัทรับเหมาของตนเองและพรรคพวก ทำให้มีการดำเนินการอย่างรวดเร็วโดยไม่คำนึงถึงความถูกต้องทางวิชาการ แต่ที่ร้ายแรงกว่านั้นได้มีนักการเมืองจากภาครัฐบาลที่มีอิทธิพลเข้ามามีส่วนเอี่ยวในงบประมาณในการขุดค้น ขุดแต่งการออกแบบ และการดำเนินการจนทำให้ผลงานที่ออกมากลายเป็นสิ่งที่ทำลายความหมายทางประวัติศาสตร์โบราณคดี สภาพแวดล้อมทางศิลปกรรมของแหล่งโบราณสถานเหล่านั้นไป ปัจจุบันการดำเนินงานแบบการเหมาจ้างดังกล่าวนี้มีอยู่แทบทุกแห่ง บางบริษัทที่รับเหมาทำได้ดีในขั้นตอนการขุดค้นและขุดแต่ง แต่พอมาถึงขั้นตอนการออกแบบและดำเนินการแล้วเป็นไปในลักษณะการทำลายมากกว่าการอนุรักษ์และพัฒนา ยกตัวอย่างเช่น การจัดการแหล่งโบราณสถานในบริเวณคลองสระบัวที่เมืองพระนครศรีอยุธยา โดยตำแหน่งทางประวัติศาสตร์บริเวณนี้เป็นย่านชุมชนระหว่างพื้นที่ทุ่งแก้วและทุ่งขวัญที่มีคลองสระบัวซึ่งเป็นคลองขุดสมัยอยุธยาที่ขุดจากบริเวณคลองเมืองทางตอนเหนือของเมืองอยุธยาไปเชื่อมกับลำน้ำลพบุรีเก่าในพื้นที่ทุ่งลุมพลีที่เป็นที่ตั้งของเพนียดคล้องช้าง สองฝั่งคลองนี้มีชุมชนและวัดใหญ่น้อยเรียงรายเป็นระยะไป ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชุมชนของคนมอญ คนลาวที่มาจากล้านนา รวมทั้งเป็นแหล่งผลิตอิฐ วัสดุการก่อสร้างและเครื่องปั้นดินเผา หม้อ ไหและภาชนะใช้สอยของคนอยุธยาในสมัยตอนกลางและตอนปลาย แม้สมัยหลังกรุงแตกแล้วยังดำรงอยู่ในบางกลุ่มบางชุมชน ก่อนมีการทำแผนแม่บทในการจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยว บรรดาโบราณสถานประกอบด้วยวัดวาอารามที่มีทั้งร้างไปและยังสืบเนื่องอยู่นั้น อยู่ในลักษณะที่ไม่มีการรื้อถอนและทำลายสภาพแวดล้อม แต่ภายหลังการทำผังแม่บทและเมื่อมีการดำเนินการเกิดขึ้น พื้นที่โบราณสถานและสภาพแวดล้อมถูกรื้อถอนโดยการที่ทางราชการออกเอกสารสิทธิให้คนจากที่อื่นๆ เข้ามาสร้าง สร้างถนนและสร้างบ้านจัดสรรขึ้นเต็มไปหมด จนสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมที่เคยมีหมดสิ้นไป ในขณะที่เดียวกันในทางบูรณะขุดแต่งก็มีบริษัทรับเหมาดำเนินการที่ไม่อาจรับได้ว่าเป็นการดำเนินการอย่างมีขั้นตอนทางวิชาการเกิดขึ้น โบราณสถานหลายแห่งถูกขุดถูกซ่อมเพิ่มเติมจนเปลี่ยนรูปจากของจริงไปอย่างน่าเสียดาย ทั้งๆ ที่แหล่งโบราณแห่งนี้มีความหมายต่อความเข้าใจในชีวิตความเป็นอยู่ทางสังคมของคนสมัยอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นอย่างยิ่ง

แหล่งโบราณสถานที่เป็นเมืองประวัติศาสตร์อีก ๒ แห่ง ที่ควรกล่าวถึงในขณะนี้คือ เมืองเชียงแสนโบราณในเขตจังหวัดเชียงรายและเมืองเวียงกุมกามในเขตจังหวัดเชียงใหม่ ที่นับได้ว่าเป็นความล้มเหลวในการจัดการเพื่อการท่องเที่ยวแบบมีความหมายและยั่งยืน ในกรณีเมืองเชียงแสนปัจจุบันทางท้องถิ่นและจังหวัดพยายามโฆษณาและรณรงค์ให้เป็นเมืองมรดกโลก แต่หาได้มีการดำเนินการใดในเรื่องการให้ความหมายความสำคัญและการจัดการโบราณสถานให้ตอบสนองสิ่งที่ต้องการไม่ สิ่งที่เห็นจากการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานอยู่ในขณะนี้ก็คือ ประตูกำแพงเมืองและคูเมืองที่ทำให้แลเห็นความเป็นเมืองใหญ่เมืองสำคัญ การขุดแต่งที่วัดป่าสักและวัดอีกสองสามแห่งทางริมฝั่งแม่น้ำโขงที่พอจะเห็นความเป็นรูปร่างทางศาสนสถานในระยะเวลาต่างๆ ของเมืองได้ในขณะที่โบราณสถานที่เป็นวัดวาอารามแหล่งอื่นๆ ภายในเมือง หาได้รับการเหลียวแลไม่ โบราณสถานบางแห่งที่ยังเป็นศาสนสถานภายในเขตวัดปัจจุบันก็ถูกปรุงแต่งสภาพแวดล้อมทางศิลปกรรมจนแลไม่เห็นอะไรที่เป็นอดีต แต่ที่ร้ายที่สุดบรรดาพื้นที่โดยรอบของโบราณสถานแทบทุกแห่งภายในเมืองและรอบๆ เมืองเชียงแสนนั้นกลายเป็นพื้นที่กรรมสิทธิ์ของเอกชนไปสิ้น มีการสร้างอาคารบ้านพัก ร้านค้า เกสต์เฮ้าส์อะไรต่ออะไรเต็มไปหมด ซึ่งนับวันแต่จะไม่มีสิ่งอะไรให้เห็นถึงการเป็นเมืองประวัติศาสตร์ที่จะส่งเสริมให้เป็นเมืองมรดกโลกได้ อีกทั้งถ้ามองเลยไปถึงบริเวณที่เป็นปริมณฑลของเมืองเชียงแสนไปยังสรวกหรือปากน้ำรวก และสวกกถึงปากน้ำกกที่มีโบราณสถานทั้งที่เป็นเวียงและเป็นวัดเป็นพระธาตุแล้ว ก็กำลังถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นสภาพแวดล้อมใหม่เพื่อเป็นแหล่งการค้า การอุตสาหกรรมและการท่องเที่ยวชายแดน ที่ไม่อาจสัมพันธ์กับการเป็นแหล่งเมืองมรดกโลกได้เลย

ส่วนเมืองเวียงกุมกามก็เช่นเดียวกัน ความสำคัญทางประวัติศาสตร์อยู่ที่การเป็นเมืองในช่วงรอยต่อระหว่างเมืองหริภุญไชยหรือลำพูนกับเมืองเชียงใหม่ แต่เดิมสภาพความเป็นเวียงที่มีคูเวียงและกำแพงดินยังอยู่ในสภาพที่แสดงให้เห็นความเป็นเมืองเก่าได้ แม้ว่าภายในเมืองจะมีชาวบ้านในท้องถิ่นเข้าไปอยู่อาศัยและทำสวนลำไย แต่ทางกรมศิลปากรไม่ได้ดำเนินการในการกำหนดเขตโบราณสถานได้ปล่อยให้ผู้คนเข้ามายึดครองพื้นที่เพิ่มเติม จนหลาย ๆ แห่งบริเวณโบราณสถานต้องอยู่ภายในพื้นที่กรรมสิทธิ์ของเอกชน เวลาหากการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานก็ต้องขออนุญาตจากเจ้าของที่ เมื่อขุดแต่งแล้วก็ได้แต่โบราณสถานลอยๆ ทำอะไรไม่ได้ หลายแห่งก็ต้องปล่อยให้ร้างและหักพังไป ซึ่งก็เท่ากับเป็นการทำลายหลักฐานทางรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมของล้านนาตั้งแต่สมัยรัฐกาลพระยามังรายลงมาที่เดียว หลักฐานเช่นนี้ในเขตเมืองเชียงใหม่และเมืองอื่นๆ ที่ปัจจุบันกลายเป็นชุมชนสมัยใหม่ ได้ถูกทำลายหรือเปลี่ยนแปลงไปหมดแล้วทั้งสิ้น โบราณสถานี่เวียงกุมกามจึงเป็นแหล่งสุดท้าย นอกจากไม่มีการอนุรักษ์และศึกษาตามกระบวนการทางวิชาการแล้ว ความพยายามของหน่วยราชการ ธุรกิจเอกชนและผู้เกี่ยวข้องอีกหลายหน่วย ที่จะทำให้เมืองเวียงกุมกามเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีการแสดงแสงเสียง ยังเป็นผลที่ทำให้สภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์และศิลปกรรมของเวียงกุมกามหมดสิ้นไปทุกขณะ

ในทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมความสำคัญของเมืองเวียงกุมกามมีกล่าวถึงในนิราศหรือกวีนิพนธ์ของกวีชาวยุคสุโขทัยที่ ๒๑ ที่กวีของล้านนาร้อยกรองและพรรณนาถึงการเดินทางจากเมืองเชียงใหม่ ไหว้พระมหาธาตุเจดีย์สี่เหลี่ยมที่เวียงกุมกาม และเดินทางจากเมืองเวียงกุมกามที่ตั้งอยู่ตรงทางแยกของลำน้ำปิงเก่า (ปิงหลง) กับลำน้ำปิงใหม่ในปัจจุบัน ไปตามลำน้ำปิงเก่าเข้าเขตอำเภอสารภีผ่านวัดวาอารามมากมายสองฝั่งน้ำไปยังเมืองลำพูน เส้นทางโบราณนี้คือเส้นทางที่สมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ปลูกต้นยางนาเรียงรายไปสองข้างทางจนถึงเขตเมืองลำพูนนั่นเอง การดำเนินการในเรื่องโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยวที่เห็นในปัจจุบัน หากได้ให้ความหมายความสำคัญของเวียงกุมกามกับเส้นทางคมนาคมโบราณระหว่างเชียงใหม่กับลำพูนแม้แต่น้อย

ตามที่กล่าวมาแล้วอย่างยืดยาวนี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า ในขั้นดำเนินการนั้นก็คือขั้นสุดท้ายของกระบวนการจัดการที่ต้องท่องเที่ยวให้ความหมายความสำคัญทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของโบราณสถานที่ผ่านมาจากกรมการวิชาการมาสู่กลุ่มคนที่นำการออกแบบและวางผังมาปฏิบัติให้เป็นรูปธรรมนั่นเอง อย่างไรก็ตามการดำเนินการในขั้นนี้ ก็ต้องอาศัยการประสานงานกับคณะกรรมการวิชาการเป็นระยะๆ ด้วย เพื่อให้มีการตรวจสอบและป้องกัน ไม่ให้มีการบิดเบือนหลักฐานและข้อเท็จจริงจนเกินไป ยิ่งกว่านั้นคณะกรรมการวิชาการยังต้องมีบทบาทในการติดตามและประเมินผลของการจัดการด้วย เพราะหลายๆ แห่งเมื่อมีการดำเนินการเรียบร้อยแล้ว แหล่งโบราณสถานได้รับผลกระทบจากจำนวนนักท่องเที่ยวที่เข้ามาในบริเวณโบราณสถานจนเกินขนาด (overload) ทำให้เกิดมลภาวะทางสภาพแวดล้อมและความเสื่อมโทรมได้ อย่างเช่นกรณีแหล่งโบราณสถานมรดกโลกที่เขาสีคีรียะ ในประเทศศรีลังกาที่ปล่อยให้นักท่องเที่ยวขึ้นไปเยี่ยมชมกันเป็นต้น แม้เมืองหลวงพระบาง และเมืองฮอยอันก็กำลังเป็นปัญหาเช่นกันในขณะนี้ ในเมืองไทยแหล่งโบราณสถานที่น่าเป็นห่วงก็คือ วัดพระแก้วและพระบรมมหาราชวังที่มีนักท่องเที่ยวเข้ามาเป็นจำนวนมากด้วยรถทัวร์ขนาดใหญ่ ที่ทำให้เกิดการสั่นสะเทือนและมลภาวะในเรื่องอากาศร้อนและอากาศเสียขึ้น

4. สรุป

ปัจจุบันการท่องเที่ยวมีความสำคัญในการทำรายได้ทางเศรษฐกิจแก่ประเทศชาติเป็นอย่างมาก ทำให้แทบทุกประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างก็มีการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว ทั้งที่เป็นธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรม ทั้งในภูมิภาคและท้องถิ่นมากมาย ในประเทศไทยแหล่งโบราณสถานโบราณคดีนับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติที่จะต้องพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว จึงจำเป็นที่จะต้องมีการจัดการใหม่ให้เหมาะสมเพราะที่แล้วมาการจัดการแหล่งโบราณสถานโบราณคดีเพื่อการท่องเที่ยวเป็นไปในลักษณะเน้นรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมและอายุสมัยของโบราณสถานวัตถุเป็นสำคัญ รวมทั้งทางราชการมักถือสิทธิผูกขาดการจัดการแต่ผู้เดียวไม่เปิดโอกาสให้ผู้คนในท้องถิ่นที่ถือว่าโบราณสถานวัตถุเหล่านั้นไม่ใช่มรดกทางวัฒนธรรมของชาติแต่เพียง

อย่างเดียว หากเป็นมรดกทางวัฒนธรรมและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นด้วยเพราะสิ่งที่ทางราชการพิจารณาว่าเป็นโบราณสถานนั้น คนในท้องถิ่นถือว่าเป็นศาสนสถานของตนและหลายแห่งยังเป็นสถานที่ซึ่งประกอบพิธีกรรมตามประเพณีอีกด้วย

การจัดการท่องเที่ยวในปัจจุบันเป็นกระบวนการเปลี่ยนผ่านจากแนวคิดเดิมที่มองการท่องเที่ยวเป็นแบบมวลชน(Mass Tourism) มาเป็นการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (Sustainable Tourism) แบบเดิมนั้นมุ่งเน้นการจัดการแหล่งท่องเที่ยวให้เป็นที่ตื่นตาตื่นใจเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวให้เข้ามาชมและใช้บริการด้านต่างๆ เพื่อความพลุดปล่อยอย่างสะดวกสบาย โดยมุ่งหวังรายได้ทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งสำคัญ แต่การท่องเที่ยวแบบใหม่ที่มีการเคลื่อนไหวกันหลายแห่งในขณะนี้มุ่งที่จะให้การท่องเที่ยวเป็นการเรียนรู้ทางธรรมชาติ ศิลปวัฒนธรรมและการรู้จักมนุษย์ด้วยตนเอง เพื่อการเข้าใจและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข การท่องเที่ยวในมิติใหม่จึงเป็นการท่องเที่ยวที่ผู้คนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการให้ความหมายการพัฒนาอย่างมีดุลยภาพในเรื่องการใช้ทรัพยากรและการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรม และในที่สุดเป็นการกระจายรายได้ให้กับคนในท้องถิ่นด้วย

ดังนั้นการจัดการโบราณสถานเพื่อการท่องเที่ยว จึงต้องมีการจัดการในเรื่องการให้ความหมายความสำคัญของแหล่งโบราณสถานที่ไม่เพียงแต่เป็นเรื่องของรูปแบบทางศิลปกรรมและสมัยเวลาเท่านั้น หากต้องมีการศึกษาวิจัยให้แลเห็นว่าแหล่งโบราณสถานนั้นแต่เดิมพัฒนาขึ้นในพื้นที่และสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์ที่เป็นผู้สร้างโบราณสถานนั้นอย่างไร และเมื่อตกทอดมาเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นนั้นเป็นอย่างไร เพื่อแสดงให้เห็นว่าโบราณสถานนั้นไม่ได้อยู่ลอยๆ และจำกัดอยู่ในอดีตที่ห่างไกลจนเป็นเพียงแต่โบราณสถาน แต่ผู้คนในท้องถิ่นในอดีตที่ใกล้มาจนถึงปัจจุบันได้ให้ความหมายความสำคัญในทางประวัติศาสตร์และชีวิตวัฒนธรรมของตนอย่างไร เมื่อได้ความหมายความสำคัญดังกล่าวแล้วจึงนำไปใช้ในการวางแผนออกแบบและดำเนินการให้เป็นรูปธรรมในที่สุด การดำเนินการจัดการควรประกอบด้วยขั้นตอน ๓ ขั้นตอนดังนี้ โดยขั้นแรก คือ การตั้งคณะกรรมการวิชาการในลักษณะที่เป็นสหวิทยาการ คือ มีนักวิชาการหลายสาขาที่เกี่ยวข้องรวมทั้งผู้รู้ของท้องถิ่นมาร่วมกันสร้างความรู้พื้นฐานและกำหนดประเด็นสำคัญในเรื่องโบราณสถานนั้น ๆ ให้เป็นที่เข้าใจและยอมรับระหว่างกันต่อจากนั้นก็นำไปสู่ขั้นตอนที่สองที่ในกลุ่มคนที่ออกแบบวางแผนในเรื่องรูปแบบ การแสดง การตลาด การบริการและการสื่อได้นำไปจัดการ เมื่อเรียบร้อยแล้วจึงนำเข้ามาให้คณะกรรมการวิชาการพิจารณาเพื่อการแก้ไขจนกระทั่งเห็นพ้องในที่สุด จากนั้นจึงนำเข้าสู่ขั้นตอนในการดำเนินการไปเป็นรูปธรรมในขั้นสุดท้าย ซึ่งก็จะต้องมีการติดตามและประเมินผลอย่างสืบเนื่องด้วย